Naše řeč

ÚSTAV PRO JAZYK ČESKÝ

9-10

ROČNÍK 43

1960

ČESKOSLOVENSKÁ AKADEMIE VĚD

NAŠE ŘEČ • ROČNÍK XLIII • ČÍSLO 9—10 • VYŠLO V LISTOPADU 196

Vydává Ústav pro jazyk český Československé akademie věd v Na kladatelství ČSAV. — Vedoucí redaktor: univ. prof. dr. Alois Jedlička výkonný redaktor: dr. František Váhala; členové redakční rady člen korespondent ČSAV Jaromír Bělič, dr. František Daneš, aka demik Bohuslav Havránek, člen korespondent Václav Machek, univ prof. dr. Vladimír Šmilauer, akademik František Trávníček.

Redakce: Letenská ul. 4, Praha 1, telefon 633 51—53. — Tiskn Knihtisk, n. p., závod 3, Jungmannova tř. 15, Praha 1. — Admini strace: Poštovní novinový úřad Praha 3, Jindřišská 14.

Vychází v pěti dvojčíslech do roka; předplatné na celý roční 15 Kčs, cena jednoho dvojčísla 3 Kčs.

Jazykové dotazy, příspěvky a recenzní výtisky zasílejte na adres redakce (Letenská ul. 4, Praha 1).

OBSAH

JAZYKOVÁ STRÁNKA NAŠÍ NOVÉ ÚSTAVY

JAROMÍR BĚLIČ

Ústava jako základní zákon státu má velký význam pro celé státní společenství i pro každého jednotlivce v něm, protože kodifikuje v hlavních rysech společenské zřízení ve státě, práva a povinnosti občanů, organizaci státní moci atd. Zvlášť vystupuje význam ústavy ve státě socialistickém, jakým už dnes je naše republika, kde pracující lid v plném smyslu slova svůj stát sám tvoří a sám si vládne, takže socialistický stát je vlastně nejširší lidová organizace. Proto se také o návrhu naší nové ústavy rozvinula celonárodní diskuse; něco takového je neobvyklé, ba většinou nemožné ve státech kapitalistických, neboť tam se vytváří pouhá fikce vlády lidu, ve skutečnosti je však moc soustředěna v rukou hrstky kapitálově silných jedinců, nebo se podle okolností i od této fikce upouští a přechází se k otevřené protilidové diktatuře.

Diskuse o nové ústavě se zúčastnily opravdu nejširší vrstvy a jejich aktivita v této diskusi zřetelně ukazuje, že lid je si vědom, že Československo je jeho státem, a že tedy i ústava tohoto státu je věcí každého občana. A třebaže byl návrh nové ústavy, uveřejněný 19. dubna 1960, ve svém celku od počátku přijímán s naprostým souhlasem, přece jen z diskuse vyplynulo množství připomínek, které směřovaly k zpřesnění, rozvedení nebo i úpravě jednotlivých článků a ustanovení. Z diskuse vyplynula i změna názvu státu z *Československá republika* na *Československá socialistická republika,* aby bylo také v oficiálním označení manifestováno to, co tak slavnostně zdůrazňuje hned první oddíl úvodního prohlášení k nové ústavě: že socialismus v naší vlasti zvítězil. A kdo by srovnával původní návrh ústavy s jejím konečným zněním, jak je schválilo Národní shromáždění 11. července 1960, snadno by zjistil, kolik dalších detailních

změn a zlepšení přinesla celonárodní diskuse. Tyto změny pak ne jsou jen povahy věcné, nýbrž týkají se ve značném rozsahu i strán ky jazykové a slohové.

Text ústavy po jazykové stránce je dost složitý problém, poněvad všechny formulace musí být stejně jako v jiných právních doku mentech odborně přesné a jednoznačné, na druhé straně však práv proto, že je to základní zákon státu, týkající se každého, musí bý celý text naprosto jasný a obecně srozumitelný, a to v míře ješ vyšší než u zákonů jiných, dílčích, zasahujících někdy do odvět velmi speciálních. Kromě toho je v ústavě značně odlišného ráz úvodní prohlášení a pak vlastní text ústavy; úvodní prohlášení v na nové ústavě je slavnostní proklamace pracujícího lidu o současn vývojové etapě státu a o jeho vztazích k ostatnímu světu, o dosaže ných budovatelských úspěších, o vnitřních poměrech i o perspek tivách dalšího společenského rozvoje, směřujícího od socialismu k komunismu; jednotlivé hlavy vlastní ústavy pak v řadě článků s práv nickou přesností stanoví základní zásady organizace a života spole nosti v přítomné etapě i se zřetelem k vývojovým perspektivám d budoucnosti.

Slavnostnost úvodního prohlášení se projevuje po výrazové strán ce jistou monumentálností slohovou, která je v souladu s vítězný konstatováním dovršení jedné etapy společenského vývoje i s r dostným vytyčováním cílů dalších. Srov. např.: *Společenské zřízen za které bojovaly celé generace našich dělníků a ostatních pracujíc a které měly od vítězství Velké říjnové socialistické revoluce pře očima jako vzor, stalo se pod vedením Komunistické strany Česk slovenska skutečností i u nás.* Ve shodě s tím je užito některýc výrazů knižních, jako *V čele republiky s t a n u l a Komunistick strana Československa . . . — Slovensko z á h y překonalo svou n kdejší zaostalost . . .* aj. Sem patří i přechodníkové vazby *Dovršují socialistickou výstavbu, přecházíme k budování vyspělé socialisti ké společnosti . . . — Rozvíjejíce socialistickou státnost, budeme dá zdokonalovat naši socialistickou demokracii . . .* Výrazovou slavnos nost zvyšují též hodnotící přívlastky, např.: . . . *s naším v e l k ý spojencem, b r a t r s k ý m Svazem sovětských socialistických r publik . . .; . . . osvobozený h r d i n n o u Sovětskou armádou . .*

. . . *o s v ě d č e n ý předvoj dělnické třídy, z o c e l e n ý v boji . . .*; . . . *abychom zároveň ukázali n e z l o m n o u vůli . . .*; apod.

V souladu se slavnostním rázem úvodního prohlášení jsou i některá spojení obrazná, jako je v prvním uvedeném citátu *měly . . . před očima jako vzor,* dále např. *po této cestě půjdeme dále ruku v ruce . . .*, nebo *osvobozený . . . z pout fašistické okupace* atd. Klady nového společenského řádu jsou zdůrazněny účinným opakováním začátku vět (tzv. anaforickým paralelismem): *N e n í j i ž u nás vykořisťovatelských tříd, vykořisťování člověka člověkem je navždy odstraněno. N e n í j i ž hospodářských krizí ani nezaměstnanosti.* A jako refrénovitá gradace působí základní heslo socialismu v závěru druhé části úvodního prohlášení a zásada komunismu na konci třetí části: *Každý podle svých schopností, každému podle jeho práce! — Každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb!*

Ve vlastní ústavě se vyznačují podobnou slavnostností jen texty slibu poslanců Národního shromáždění, presidenta republiky, členů vlády a poslanců národních výborů v čl. 58, 64, 69 a 88/4 i slovenské znění slibu poslanců Slovenské národní rady v čl. 80.

Právnická přesnost ostatního textu ústavy naproti tomu vyžaduje jazyk prostý veškeré expresivity, naprostou jednoznačnost všech formulací, obsahovou úplnost a zároveň největší možnou zhuštěnost výrazu. Úsilí o přesnost a zhuštěnost se projevuje v jisté lapidárnosti slohové, spojené s jasným odlišením významu slov. Srov. např. v čl. 68, vymezujícím úkoly vlády, slovesa v bodu 3: *(Vláda) p ř i p r a v u j e dlouhodobé plány rozvoje národního hospodářství a státní rozpočet a z a j i š ť u j e a k o n t r o l u j e jejich plnění; k provádění dlouhodobých plánů rozvoje národního hospodářství s t a n o v í roční plány a p ř e d k l á d á zprávy o jejich plnění Národnímu shromáždění.* Jednoznačné a přesné vyjádření vede též k užití odborných termínů a obratů, zejména právnických a ekonomických, jako např. *zastupitelské sbory, zákonná opatření, socialistické společenské vlastnictví, hospodářské organizace, výstavba národních výborů, uskutečňovat právo, vykonávat působnost,* nebo zčásti i výrazů prostě knižních, méně obvyklých (např. *uvádět v život, jakož i apod.*). Z téhož důvodu je užito v čl. 55 (a obdobně v čl. 79) poněkud zastaralé vazby s předložkou *k* při stanovení postupu, jak Ná-

rodní shromáždění ověřuje platnost volby poslanců: *Činí tak k návrhu mandátového výboru, který si zvolí.* Předložka *na* (*na návrh*) by se zde mohla vykládat jako vyjádření příčiny, pohnutky oné činnosti, tj. že mandátový výbor dá návrh, aby se vůbec přistoupilo k ověření volby; předložka *podle* (*podle návrhu*) by zase mohla budit představu, že návrh mandátového výboru je pro plénum Národního shromáždění nějak závazný; užití archaické a knižní, avšak obecně srozumitelné vazby s předložkou *k* proto poměrně nejlépe naznačuje, že mandátový výbor prozkoumá příslušný materiál a vypracuje návrh, na jehož základě pak plénum Národního shromáždění samo rozhodne o jednotlivých případech.

Podobně z úsilí o právnickou přesnost zůstala v 1. odst. čl. 10 vazba s předložkou *k* ve spojení zcela neobvyklém v běžném jazyku: *Osobní vlastnictví občanů k spotřebním předmětům . . ., jakož i k úsporám nabytým prací je nedotknutelné.* Stalo se tak proto, že dvojí genitiv u podst. jména *vlastnictví* (*vlastnictví občanů spotřebních předmětů . . .*) by nebyl dobře možný; přitom první genitiv *občanů* je zde z právnických důvodů nezbytný a nelze jej vynechat. U genitivu závislého na slově *vlastnictví* není ostatně vždy zřejmé, jde-li tu o tzv. genitiv podmětový nebo o přívlastkový vztah předmětový. Např. spojení *vlastnictví otroků v římské společnosti* znamená, že otroci mohli něco vlastnit (vztah podmětový) nebo že někdo mohl vlastnit otroky (vztah předmětový). Proto se v odborných formulacích právnických ze snahy o jednoznačnost již delší dobu někdy užívá genitivu u slova *vlastnictví* toliko ve významu podmětovém, kdežto k vyjádření předmětového vztahu se sahá k vazbě s předložkou *k*. Pro běžnou řeč však tento způsob jistě nelze doporučit a v případě potřeby je nutno hledat jednoznačné vyjádření jiné.

Odborný ráz textu ústavy se nezbytně projevuje i jinými znaky odborného stylu, např. hojnými vazbami jmennými, jako v 2. odst. čl. 90: *K zabezpečování úkolů plánu disponují [národní výbory] potřebnými materiálními a finančními prostředky . . .* (tj. aby mohly zabezpečovat . . ., disponují . . .); nebo ve 4. odst. čl. 86: *Podmínky výkonu volebního práva . . . i způsob provádění voleb a odvolávání poslanců . . . stanoví zákon* (tj. podmínky, za kterých občané mohou volit, vykonávat volební právo, i způsob, jak se provádějí volby

a odvolávají poslanci, . . .). Časté jsou zde též konstrukce pasívní, a to s pasívem zvratným (např. v čl. 12/2: *Plán rozvoje . . . s e v y p r a c o v á v á zpravidla na období pěti let, v y h l a š u j e s e zákonem . . .*; v čl. 39/3: *Národní shromáždění s e v o l í na dobu čtyř let*) i s pasívem opisným (např. v čl. 21/2: *Právo na práci . . . j e z a j i š t ě n o celou socialistickou hospodářskou soustavou . . .*; v čl. 30/1: *Nedotknutelnost osoby j e z a r u č e n a*).

Rázu slohové lapidárnosti dodává formulacím ústavy v nemalé míře také zřetel k tomu, že jednotlivé články ústavy i jejich odstavce často musí být samostatně citovány, jak tomu ostatně bývá i u jiných zákonů. To vedlo k takové stylizaci, že v rámci hlav a oddílů tvoří každý článek a většinou i jednotlivé odstavce samostatný, uzavřený celek, nevyžadující odkazování ke kontextu. Srov. např. v hlavě druhé, vymezující občanská práva a povinnosti, čl. 20, který kodifikuje rovnoprávnost občanů:

(1) *Všichni občané mají rovná práva a rovné povinnosti.*

(2) *Rovnoprávnost všech občanů bez zřetele na národnost a rasu je zaručena.*

(3) *Muži a ženy mají stejné postavení v rodině, v práci a ve veřejné činnosti.*

(4) *Společnost pracujících zajišťuje rovnoprávnost občanů vytvářením stejných možností a stejných příležitostí ve všech oborech života společnosti.*

Přes všechny uvedené zřetele a přes nezbytnou pestrost, diferencovanost slohového charakteru ústavy, vyplývající ze slavnostního rázu úvodního prohlášení a z potřeb právnicky přesné formulace všech ustanovení ve vlastní ústavě, přes veškerou monumentalitu a obraznost výrazu na jedné straně a přes prostředky odborného stylu na straně druhé, přes jistou knižnost a výjimečně i neobvyklost vyjádření je však naše nová ústava jako celek psána jazykem vyrovnaným a jednotným, a to živým spisovným jazykem dneška, každému srozumitelným a jasným. U odborných termínů je zpravidla jejich význam zřejmý ze souvislosti a mimo případy zvlášť odůvodněné se většinou užívá výrazových prostředků zcela běžných, ba je patrná i snaha vyhýbat se, kde je to možné, prostředkům zastarávajícím nebo jinak výlučným. Např. infinitivy se vyskytují dů-

sledně jen v podobě na *-t,* nikoli na *-ti* (např. *obracet se, ukláda vyřizovat, zachovávat*), jmenných tvarů přísudkového adjektiva s užívá toliko v rozsahu dnes ve spisovném jazyku opravdu živé (např. *je povinen* 57/2, *jsou odpovědni* 39/2, ale *President re bubliky je odpovědný z výkonu své funkce* ... 61/2) atd.

Je třeba opakovat, že připomínky z celonárodní diskuse k návrh ústavy, na níž se podíleli též jazykovědci a jazykovědné instituc pomohly na mnoha místech zbavit text zbytečné papírovosti a do sáhnout plynulejšího a dynamičtějšího vyjádření, jako je nap v čl. 14/2 v konečném znění infinitivní vazba *Uskutečňova tyto cíle umožňuje soudružská spolupráce* ... místo původníh *Uskutečnění těchto cílů* ..., v čl. 15/1 je vhodnější výraz *Stát pro vádí takovou hospodářskou, zdravotní, sociální a kulturní politik aby* ... místo nezvyklého zde a byrokratického *Stát uskute ňuje* ..., v čl. 52/3 je výraznější formulace *K tomu, aby zákon na byl platnosti, musí být vyhlášen* ... místo *K platnosti zákona j třeba, aby byl vyhlášen* ... aj. Zvlášť hodně úprav doznal slovoslec A všechny tyto změny přinesly zživotnění, možno přímo říci zlido vění jazyka ústavy a zvýšily soulad mezi její stránkou obsahovo a formální. Z obojí stránky je vidět, že je to ústava vyspělého stát lidového, státu socialistického, kterou lid sám sobě dává, aby se řídil a aby mu prospívala.

PROF. KVIDO HODURA

(1879—1960)

BOHUSLAV HAVRÁNEK

Dne 21. září v pražském krematoriu rozloučili jsme se s pro Kvidem Hodurou, s pokrokovým vědcem, vynikajícím učitelem, hlu boce lidským člověkem a přítelem. Všechny tyto složky v osobnos prof. Hodury obdivuhodně splývaly v jeden harmonický celek, ta charakteristický pro jeho povahu, život i činnost.

Naším úkolem je hodnotit zde vědeckou složku jeho činnosti obra cenou k jazyku českému a „Naše řeč“ má k tomu zvláštní důvo

of. Hodura byl s „Naší řečí“ úzce spojen, podstatná část jeho statí recenzí vyšla v tomto časopise, a od r. 1933 byl po dlouhá léta nem jeho redakce.

Prof. Hodura ze své rodné Litomyšle, která sama mu dala značný lturní rozhled (jeho učitelem byl J. Voborník) a dobré hudební dělání, přišel do Prahy na universitu koncem minulého století zastihl zde první velký rozmach české vědy na české universitě. al se žákem vynikajících tehdejších našich filologů světového jména, na Gebauera, Josefa Zubatého a Jiřího Polívky; byl jejich dobrým oddaným žákem. Ve vzpomínkách na ně dovedl je vystihnout věcky i lidsky, zejména prof. Gebauera, ale i v jeho činnosti jsou ímé odrazy jejich zaměření: drobné výklady nejasných slov, jako *intárie, tantes, kvinde* aj. až k jednomu z posledních, k výkladu éna *Polička,* navazují na zájmy Zubatého, edice starých českých mátek s jazykovými rozbory vyšlé v posledním desítiletí jeho práce . 1950 a 1957) ukazují ke škole gebauerovské.

Prof. Hodura byl jejich žákem, ale ne prostým epigonem; projevil u něho i vliv tehdejší francouzské romantistiky a cítění uměleckho. Nadto uznával rozumem i citem vždy vztah člověka k člověku, a to určovalo zásadní zaměření i jeho odborné činnosti, obralo ji od minulosti k jazyku současnému. V počátcích jeho činnosti tehdejším vědeckém kontextu koncem 19. století bylo možno tento jem realizovat především studiem nářečí, a tak zdravý poměr k rodmu Litomyšlsku vede jej k jeho první práci ještě studentské, vyšlé 1904, k „Nářečí litomyšlskému“, práci na svou dobu průkopnické překvapující důrazem kladeným na frazeologii a syntax. Ale i když nto zájem o místní nářečí neztratil a je dokumentován i pozdějšími íspěvky, záhy neviděl cíl práce jen ve zjišťování nářečních faktů jejich výkladu z minulosti, ale kladl si otázky i o dnešním postaní nářečí a jeho využití v uměleckém jazyce; stalo se tak v studii stylovém hodnocení nářečí užitého v Jiráskově „Otci“ a „Vojnarce“ 921).

V této studii je poprvé spojen zájem Hodurův o současný jazyk olu se stylovým hodnocením. A zájem o jazykový styl stal se pak rvenou nití celé další Hodurovy činnosti; vrcholil jak v rozborech dividuálního jazykového stylu umělce a vědce, zejména jazyka

a stylu Zdeňka Nejedlého, jeho osobního přítele od dětských let (v „Sborníku Zdeňka Nejedlého“ 1953 a v „Naší řeči“ 1953) — pro Hodura nedovedl pracovat o tématech bez osobního zaujetí —, ta i v souborné práci „O slohu“ vyšlé jako vysokoškolská skript r. 1953, 2. vyd. 1955). Také za svého působení na vysoké škole o r. 1946 obracel zájem posluchačů význačným způsobem ke stylistice Odůvodněně je mu proto věnován k 75. narozeninám sborník z člán ků stylistických zvaný „K jazyku a slohu našich klasiků“ r. 195 (vyšel jako otisk článků z „Naší řeči“).

Je pak pochopitelné, že badatel, který přistupoval k současném jazyku z hlediska stylu, nemohl se ztotožňovat s tradičním postojen filologů ke spisovnému jazyku, určovaným měřítky převážně histo rizujícími, nespojenými s konkrétními projevy a jejich hodnotou Stal se proto jedním ze spolupracovníků nového pohledu na jazyk opírajícího se o jeho hodnocení z hlediska daných úkolů a potřeb Ovšem prof. Hodura byl přitom hluboce přesvědčen i o společensk úloze jazyka, a proto nepodléhal pozitivistickým svodům prostéh konstatování stavu; byl přesvědčen o potřebě vědomé a vědecky odů vodněné péče o jazyk, o jazykovou kulturu, a stal se průkopníken takové péče: uvedl v této linii také v život relace o jazyce v Česko slovenském rozhlase od r. 1936 (vedl je až do fašistické okupace) proto také právem první knižní publikace z rozhlasových relací o ja zyce, po r. 1945, „Jazykový koutek Čsl. rozhlasu, První výběr“, vy šlá r. 1949, byla mu věnována k jeho sedmdesátce.

Široký zájem o současný spisovný jazyk, o jeho vědecké poznán i o praktickou péči o něj, je těsně spjat s jeho působením od r. 192 do r. 1939 v redakční kanceláři Slovníku jazyka českého v minul České akademii věd a umění (od r. 1929 ji vedl) — jde o přec chůdce dnešního Ústavu pro jazyk český ČSAV. Zde se pronikavý způsobem zúčastnil příprav k akademickému slovníku jazyka českéh a byl jedním z vedoucích činitelů jeho vnitřní redakce do pí mene O, když pak r. 1935 začal vycházet. Měl značný podíl na tom že vycházející slovník, který je dnes chloubou české jazykovědy, b zbaven starých úzkoprsých hledisek puristických a dovedl osvětl mnohostrannou zásobu slovní nově z hlediska její skutečnosti a st lové rozvrstvenosti.

Byl také pro tuto průkopnickou práci (spolu s činností pedagogickou) vyznamenán při své pětasedmdesátce r. 1954 Řádem práce a byl členem kolektivu pracovníků Příručního slovníku jazyka českého, který byl poctěn r. 1958 Státní cenou Klementa Gottwalda po dokončení toho díla r. 1957. Byl též členem vědecké rady Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd od vzniku této rady v r. 1953.

Ale působení Hodurovo v tomto pracovišti není možno omezit jen velkým jeho podílem na akademickém slovníku jazyka českého, byť jde o dílo takového významu vědeckého i národního; bylo širšího dosahu ve dvou směrech. Předně v přátelských diskusích a úvahách dával podněty k vytváření nového pohledu na studium a hodnocení spisovného jazyka a v tom smyslu pak pokračoval po osvobození na vysoké škole.

Je proto hluboce vnitřně odůvodněno, že katedra českého jazyka a literatury na Vysoké škole pedagogické, katedra, kterou založil a dlouho vedl, vydala r. 1959 sborník „Studií o jazyce a literatuře národního obrození“ jako poctu k osmdesátým narozeninám prof. Hodury.

Za druhé při práci o velkém slovníku jazyka českého byl vytvořen přední zásluhou prof. Hodury první opravdový pracovní kolektiv v oboru společenských věd u nás, který vedl od r. 1929 do r. 1939.

Obojí úspěchy, i jako vědeckého učitele i jako spolutvůrce vědeckého kolektivu, byly těsně spojeny s hluboce lidským vztahem Hodurovým k člověku, ke společnosti; pro něho „dávat a přijímat“ bylo spojeno hluboce lidskou dialektikou v jediný celek; hranice učitele a žáka, stoupence i podněcovatele a průkopníka myšlenky byly setřeny, lépe řečeno spojeny ve vyšší jednotu. Hodura prostě měl důvěru v druhé pracovníky a viděl a hodnotil jejich klady, tím pak získal důvěru a rozvíjel klady druhých; hranice vědce, učitele a lidského přítele splývaly u něho v jedno.

V tom je skryto tajemství jeho velkého vědeckého a učitelského působení na jiné, nezištného přátelství k jiným i velké lásky, které se těšil u všech, s nimiž se sblížil, s nimiž pracoval. Jeho práce zdaleka není realizována jen v tom, co sám napsal a uveřejnil, ale je skryta i v práci všech jeho spolupracovníků, žáků a přátel.

Jeho nesmlouvavě pokrokové stanovisko vědecké, jeho hluboký smysl pro vztahy k člověku a člověka ke společnosti i jeho dlouhé intimní přátelství s prof. Nejedlým jasně určovaly i jeho přesvěd-čení politické; je proto přirozené, že byl opravdovým členem komu-nistické strany, jejím průkopníkem i propagátorem.

Čest jeho práci, čest jeho památce!

Podrobně o činnosti prof. Hodury psal v Naší řeči již při jeho sedmdesátc Al. Jedlička v roč. 33, 1949, s. 50—54, a při osmdesátce v roč. 42, 1959, s. 1—6 Bibliografický soupis jeho prací, studií a recenzí je v uvedeném výše sborník „Studie o jazyce a literatuře národního obrození" (Sborník Vysoké školy peda gogické v Praze, Jazyk - literatura I), 1959, s. 265—271, vypracovaný Věro Formánkovou (obsahuje přes sto čísel; z nich větší polovina je z posledních dvo desítiletí, a ta skoro celá z doby po r. 1945), nově k němu přistupují jen drobn příspěvky v Slově a slovesnosti (Poznámky k článku J. Daňhelky „Nad posled ními svazky Památek staré literatury české", Slovo a slovesnost 21, 1960, s. 315 1960, a ve vlastivědném sborníku „Pardubický kraj", Pardubice 1959 (O výcho dočeském petáctví, s. 56n.).

V rukopise zůstala ještě studie o jazykové práci Jiřího Konstance.

SLOŽENÁ PODSTATNÁ JMÉNA S PRVNÍ ČÁSTÍ SAMO-

PŘEMYSL HAUSER

Nové druhy našich obchodů, v nichž zboží nenabízejí prodavač ale kde si je kupující vybírají sami, staly se již zcela běžnými, jako s již stal součástí běžné slovní zásoby název pro ně — *samoobsluha*

Historie našeho slova není dlouhá. Poprvé je doloženo v materiál Ústavu pro jazyk český z r. 1937 ve spojení *jídelna se samoobsluhou* Toto spojení zaznamenává u hesla *samoobsluha* také Příruční slov ník v prvním ze dvou dokladů. V dokladu druhém se mluví o *po travinářských velkotržnicích založených na samoobsluze.* Oba dokla dy jsou z novinářských zpráv (podle materiálu Ústavu jsem zjistil, že první je z r. 1941, druhý z r. 1939). Slovo *samoobsluh* má v nich význam dějový, značí ‚samoobsluhování'. Ve čtyřicátýc letech bylo ještě řídké. Rozšíření našeho slova se datuje od r. 195 kdy se začal nový způsob prodeje u nás hromadně zavádět. Velm

brzo bylo slovo *samoobsluha* přeneseno i na označení druhu prodejny a nabylo tak vedle abstraktního dějového významu i významu konkrétního.[1]

Podstatných jmen utvořených stejně jako slovo *samoobsluha* skládáním s první částí *samo-* v poslední době stále přibývá. Přesvědčí nás o tom již letmý pohled do novin a seznámení s každodenní skutečností. Nedávno se objevilo slovo *samovýběr*, technické názvy *samospínač, samonakládač*, administrativní termíny *samofinancování, samoplátce*, v zemědělství slova *samokrmení, samovýkrm* apod. Z toho je zřejmé, že jde o způsob tvoření živý a produktivní. Rozbor všech slov s první částí *samo-* nám dovolí podrobněji zjistit podmínky jejich tvoření, jejich rozsah v dnešním jazyce i významové okruhy, které se jimi vyjadřují.

V našich mluvnicích se složeniny rozlišují podle vztahu mezi jejich částmi.[2] U všech složenin s první částí *samo-* první část určuje druhou jako její doplněk: *samochvála* — chválí se sám. Doplňkový vztah se vyskytuje pouze u našich složenin. Spolu s jejich shodným vnějším znakem, první částí *samo-*, je sjednocuje a dostatečně odlišuje od složenin jiných typů. Ale po jiných stránkách to není typ zcela jednotný. Je rozrůzněn na skupiny podle významových oblastí, které se těmito složeninami vyjadřují, podle odlišných významů první části *samo-* a podle podoby části druhé. Jednotlivé skupiny mají své vlastní podmínky tvoření. Teprve podle nich můžeme posoudit, jak je určitá složenina utvořena, a rozhodnout i o její správnosti, eventuálně nesprávnosti.

Složenými podstatnými jmény s první částí *samo-* se označují děje, např. *samoobsluha, samochvála, samokrmení, samovýsev, samozápal*, osoby, např. *samoplátce, samovládce, samouk, samozásobitel, samovrah*, a nástroje a zařízení, např. *samopal, samonakládač, samovazač, samopřed*.[3]

Význam první části není ve všech složeninách týž. Zájmeno *sám*,

---

[1] Srov. Fr. Daneš, *Jazykový koutek*, Literární noviny z 23. 1. 1960. — M. Helcl, *Samoobsluhy*, Naše řeč 43, 1960, s. 126.

[2] Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny* I, Praha 1948, s. 409.

[3] Takto jsou jejich významové okruhy určeny i v Trávníčkově *Mluvnici spisovné češtiny* I, s. 421.

které v kmenové podobě *samo-* vstupuje do složenin, má význam značně široký. V Příručním slovníku je u hesla *sám* uvedeno na 10 významových odstínů. Ve složeninách se ovšem uplatňují jenom některé z nich. Složka *samo-* v nich označuje:

vztah děje vyjádřeného druhou částí k podmětu: *samochvála* (chválí se sám), *samokrmení*, *samozásobitel*;

bezděčnost, spontánnost: *samokvašení*, *samozahřátí*, *samoindukce*, *samozápal*;

automatičnost (u názvů nástrojů): *samonakládač*, *samospoušť*, *samostartér*, *samovazač*;

jedinost: *samovláda* (zastarale také *jedinovláda*), *samovládce*, *samopanování*.

V druhé části našich složenin bývá často hotové podstatné jméno; např. *samo/výkrm*, *samo/zápal*, *samo/kvašení* apod. Můžeme tedy podle ní přímo určit základní význam celé složeniny, stanovit, do které ze tří výše uvedených významových skupin přísluší. Někdy je tu však pouhý slovní základ, který se jako samostatné slovo nevyskytuje, např. *samo/vaz*, *samo/před*, *samo/uk*, a význam slova je patrný teprve z celé složeniny; srov. též níže: *samo/pal*, *samo/střil*, *samo/chod*.

U názvů dějů bývá v druhé části vždy dějové jméno existující v jazyce i mimo složeniny. Podle slovotvorné povahy to bývá buď podstatné jméno slovesné (*samofinancování*, *samokrmení*, *samoopylení*), nebo dějové jméno ženského rodu bez zvláštní odvozovací přípony (jenom s koncovkou *-a*: *samoobsluha*, *samochvála*, *samonákaza*), anebo tvořené odvozovací příponou *-ba* (*samoobžaloba*, *samoléčba*, **samoučba*);[4] řidčeji je v druhé části dějové jméno mužského rodu bez zvláštní odvozovací přípony (*samovýsev*, *samozápal*, *samospád*, **samoklam*). To je starý způsob tvoření, podle kterého se tvoří i slova nová, např. *samohyb*. Ve staré době měl však tento typ dvojí význam: dějový, např. *chod* = ‚chození, chůze', a činitelský, *chod* = ‚chodec'. Význam dějový přecházel ve význam činitelský: *samopal* = ‚samopálení' i ‚*samopálič'. Toto proplétání obou významů se pozoruje v celé době historické. V několika slovech je v druhé

[4] Slova označená hvězdičkou (*) jsou řídká.

sti dějové jméno cizího původu, složenina je hybridní, jako *samo-dukce, samokontrola, *samokritika.*

V oblasti názvů osob se skládají se složkou *samo-* jména od pů-du činitelská, tvořená běžnými příponami: *samozásobitel*,[5] **samo-stitel, *samomyslitel; samomleč; samovládce, *samobijce, samový-bce; *samochodec, samozvanec; samovlastník, *samovražedník; *sa-ovladař.* Méně často vstupují do těchto složenin slova s významem nitelským, ale bez zvláštní odvozovací přípony: **samovrah, *samo-out.* Ve složenině *samouk* je v druhé části pouhý základ *-uk,* který imo tuto složeninu existuje ještě jen v předponové odvozenině *douk.*[6] Činitelský význam mají i hybridní složeniny **samofilosof, mokontrahent.* Jenom ve dvou dnes neužívaných starších slovech značujících osoby, **samodruh, *samopán,* je v druhé části slovo, eré význam činitelský nemá.

Názvy nástrojů a zařízení mívají v druhé části podstat-é jméno odvozené některou běžnou příponou pro tvoření jmen tohoto ýznamu (*samospínač, samonapáječ, samonakládač; samokrmidlo; sa-okrmítko*) nebo slovo bez zvláštní odvozovací přípony (*samospoušť, mobrzda*), ojediněle slovo přejaté (*samostartér*). Zhusta tu však ývá pouhý slovesný základ, který jako samostatné slovo dnes neexis-je, např. *samohyb, samolap, samopal, samostřil, samovaz, samotoč,* ebo existuje jako označení děje, např. *samo/tah, samo/kop, samo/let.*

Podle významu první části *samo-* a podle významu a formální po-oby druhé části se rozlišily složeniny našeho typu na několik sku-n. Pro odhalení dalších podmínek jejich tvoření má velký význam ké otázka jejich vzniku, tj. vztah k předpokládanému výchozímu ojení dvou slov, např. *samoobsluha — obsluhuje se sám.*

Základní schéma pro tvoření složenin našeho typu označujících ěje nebo osoby je *sám* a sloveso se zvratným zájmenem *se*: *zahřeje*

[5] Ján Horecký v studii *Slovotvorná sústava slovenčiny,* Bratislava 1959, 76, uvádí, že slovotvorný model *samozásobitel* je neživý, protože jiné slože-ny, v jejichž druhé části je činitelská přípona *-tel,* jsou archaické (*prírodosku-atel* aj.). — Je možné, že ve slovenštině jde skutečně o slovo ojedinělé. Bylo však správnější posuzovat živost tvoření složenin s první částí *samo-* zvlášť nemísit výklady o nich s výklady o složeninách jiných typů.

[6] Slovo *samouk* bylo vytvořeno Antonínem Markem a poprvé ho bylo ito v jeho *Umnici.*

se samo — samozahřátí, vysévá se sám — samovýsev, zásobuje sám — samozásobitel. Děj obsažený v základu druhé části složenin se vždy vztahuje na podmět děje, který je jeho předmětem. Je ton tak i u složenin *samomluva, samomluv, samovýroba, samovýrob* u nich není ovšem podmět přímým předmětem děje jako u předch zích příkladů: *samomluva — mluví sám pro sebe, samovýroba vyrábí sám pro sebe.* K těmto slovům se přiřazuje i nově vznik slovo *samovýběr,* které označuje ‚vybírá sám pro sebe', resp. ‚vybí si sám'. Na pozadí převážné většiny dějových jmen typu *samoobsl ha, samochvála* apod., v nichž jde vždy o poukaz ke spojení slove s přímým předmětem *se,* je slovo *samovýběr* možno chápat také ja ‚vybírá se sám'. Pro tuto významovou nezřetelnost je místo složen ny *samovýběr* vhodnější slovní spojení *volný výběr,* kterému i pra dává dnes přednost.[7]

Uvedené základní schéma platí i pro slova hybridní, např. *sam indukce — indukuje se samo,* stejně *samokontrola, samokritika.* Sl ženina *samostudium,* častá zvláště ve vojenském prostředí, však zn mená ‚studuje sám'. Je tedy pro významovou nezřetelnost stejně n vhodná jako slovo *samovýběr.*

Ojediněle je základem druhé části sloveso stavové: *samokvašení kvasí samo.* Slova *samovláda, samopanování,* která poukazují ke sp jení *vládne, panuje sám,* mají v první části základní významový o stín, tj. ‚jediný'. U dějových jmen se tento význam části *sam* jinde nevyskytuje. Je pouze u několika názvů osob, jako *samovládc samomyslitel, samovlastník,* i u těch, v nichž v druhé části ne jméno činitelské: *samodruh, samopán, samofilosof.*

Názvy nástrojů a zařízení poukazují svým vznikem vždy ke sp jení *sám* s příslušným slovesem: *nakládá sám — samonakládač, spo ští samo — samospoušť, přede sám — samopřed.* Poukazuje-li něk druhá část ke slovesu zvratnému, jako u složeniny *samotoč — točí samo,* jde tu o význam stavový, nikoli o vyjádření předmětu ja u složenin typu *samochvála.* Produktivní je dnes v této skupině ty v němž je druhá část slovo, které už samo označuje nástroj nebo z řízení. Označují se tak zařízení a nástroje automatické proti zaříz

---

[7] Fr. Havlová v Tvorbě 24, 1959, s. 813 odmítá proto slovo *samovýb*

m a nástrojům neautomatickým: *napáječ — samonapáječ, spínač — mospínač, krmítko — samokrmítko, výkrmna — samovýkrmna.*

Z pouhé podoby našich složenin není nijak patrno, poukazují-li předpokládanému výchozímu spojení zájmena *sám* se slovesem ratným nebo se slovesem bez zvratného zájmena. Ve složeninách ko *samoobsluha* je přímo vyjádřen doplněk *sám* v jejich první sti *samo-*, a děj v základu části druhé. To, že podmět děje je sousně jeho předmětem, v nich vyjádřeno není. Tam, kde je tento vztah předmětu důležitější nežli doplněk *sám*, volí jazyk složeniny jiné typu, s první částí *sebe-*, např. *sebevýchova, sebeobrana*, v nichž předmět jasně vyjádřen.

Často existují dvojice složenin s první částí *sebe-* i *samo-* se stejým významem. Srovnání takových dvojic ukazuje, že jazyk dnes ivá přednost složeninám se *sebe-*, složeniny se *samo-* v těchto příidech ustupují. Např. *sebevědomí* je zcela běžné proti řídkému *saovědomí, sebeobžaloba* proti *samoobžaloba, sebezapření* proti *samopření, sebekritika* proti *samokritika, sebeklam* proti *samoklam*. (Jen ídka je tomu naopak u dvojic *samolibost — *sebelibost, samosprá- — *sebespráva*.) Rovněž složeniny *samovražda, samovrah* byly střídány výraznějšími složeninami *sebevražda, sebevrah*.[8]

Složenin s první částí *sebe-* v novějším jazyce stále přibývá. Ukaje to srovnání slovníku Jungmannova s Příručním slovníkem. Jungmannově slovníku je takových složených podstatných jmen m, v Příručním slovníku kolem sta.

Někdy se složeniny se *sebe-* významově odlišují od složenin se *mo-* se stejnou druhou částí, např. *samovláda* znamená ‚autokrae' — *sebevláda* ‚ovládání sebe samého'.

S oběma typy složenin je někdy souznačný ještě typ další, s první stí *své-*. Poukazuje ke spojení zájmenného přívlastku *svůj* s podatným jménem: *svá pomoc — svépomoc*. V souznačných dvojicích oženin je však jedna z nich vždy častá, druhá řídká: *samoúčelnost*

---

[8] Slova *sebevražda* užil již Jos. Jungmann ve *Ztraceném ráji*. Ještě dlouho ak nebyla jazykovědci pociťována větší výraznost této složeniny proti složenině *samo-*. Svědčí o tom citát ze studie A. Vaška, *O složených slovech v češtině*, asopis Matice moravské 10, 1878, s. 157—8: „Novinářům našim zalíbil se poslední době tvar *sebevrah, sebevražda*, avšak starší Čechové užívali vždy *saobojce, samobojství* . . ., nač tedy důraznější *sám* vyměňovali za slabší *se, sebe?*"

— **svéúčelnost, samovláda* — **svévláda, svébytnost* — **samobyt-nost*. Zřídka existují vedle sebe všechny tři typy složenin se stej-ným významem: *samolibost* — *sebelibost* — *svélibost* (i tu je však první složenina běžná, ostatní řídké). V trojici se stejnou druhou částí *-vláda* se složeniny významově odlišují: *samovláda* (‚autokra-cie') — *sebevláda* (‚sebeovládání') — *svévláda* (‚vlastní vláda').

Významová blízkost složenin s prvními částmi *samo-, sebe-, své-* se projevuje i v tom, že všechny tři odpovídají velmi často jedinému typu cizích složenin s první částí *auto-*: *samouk* — *autodidakt, sa-movláda* — *autokracie, samospráva* — *autonomie*; *sebekritika, samo-kritika* — *autokritika, sebeanalýza* — *autoanalýza*; *svéprávnost* — *autonomnost, svéživotopis* — *autobiografie*.

Uvedený rozbor ukazuje, že složeniny se *samo-* jsou dnes pro-duktivní typ složenin pro tvoření dějových jmen vyjadřujících, že podmět děje je i jeho předmětem (*samoobsluha, samovýkrm*), řidčeji pro označení děje probíhajícího nebo vzniklého bez zjevné příčiny (*samokvašení, samozápal*), dále pro tvoření názvů osob s význa-mem činitelským (*samozásobitel, samovýrobce*) a pro označení auto-matických nástrojů a zařízení (*samonapáječ, samovýkrmna*). Mezi těmito složeninami se vyskytují i slova volně, individuálně tvořená. Tak Šalda užil slov *samomyslitel, samofilosof* (s významem ‚samo-statný myslitel, filosof'), v pohádkách se vyskytují názvy zázračných předmětů pracujících bez lidské pomoci: *samopec, samomel* (‚zá-zračný mlýn').

Mnoho těchto složenin vzniklo nepochybně cizím vlivem, nejčastěji přímým překladem: *samovláda* — *autokracie, samomluva* — *mono-log*, řidčeji přejetím: *samovar* (z ruštiny); některé jsou však již staré: *samostříl, samopal*.

V Jungmannově slovníku jsou složeniny s první částí *samo-* již dosti početně zastoupeny. Doklady v Příručním slovníku, a zejména v lexikálním archívu Ústavu ukazují, že jich hojně přibývá od třica-tých let tohoto století. Tvoří se jimi především názvy technická, zvláště v oblasti zemědělské.

Vedle složenin typu *rychlotavba, velkovýkrmna* představují slože-niny s první částí *samo-* další produktivní typ složenin, zastoupe-ný především v současném odborném názvosloví.

VÝSLOVNOST NAŠICH PŘÍJMENÍ NĚMECKÉHO PŮVODU

JOSEF BENEŠ

Naše příjmení nevznikla vždy jen z původních českých slovních základů. Největší skupinu našich příjmení cizího původu tvoří příjmení původu německého. Příčina toho je zpravidla v tom, že němečtí příslušníci, kteří přišli do našeho území, po staletí zde žili v českém prostředí, zejména v městech, a počeštili se. Některá příjmení vznikla v českém prostředí také ze slov přejatých z němčiny, zejména u řemeslníků a horníků; mám na mysli příjmení jako *Knap* (z názvu rozmanitých tovaryšů), *Kolmistr* (z názvu význačného zaměstnance ve staročeské železárně), *Šín* (z názvu určité formy železa pro kováře), *Kverka* (z názvu člena těžířstva) a mnoho jiných. Také z nečeských vlastních jmen vznikala na naší půdě nečeská příjmení: z německých názvů patronů našich kostelů, jako *Gotthart* (Slaný, Český Brod), *Otto* (Deštná u Soběslavě), a krajových oblíbených německých světců, jako byl *Wolfgang*, zkráceně *Volf* (na Chodsku a Klatovsku). Také obliba německých domáckých podob křestních jmen se projevuje v příjmeních jako *Hendrych, Venclík, Honzl* ap. Ze středohornoněmeckých názvů hradů vznikla skupina našich příjmení jako *Šternberk, Švamberk, Cimbura* ap.

Velmi často však vznikala německá příjmení u Čechů tím, že právě v době ustalování příjmení od 17. století a po jejich uzákonění v 18. století se u vrchnostenských úřadů z velké části úřadovalo německy a úředníci překládali domácí česká příjmení, někdy ještě přezdívky, do němčiny. V druhé polovici 18. století byli např. v Kolíně úředník *Rose*, vlastně *Růžička*, a lékař *Kraus*, syn *Jiřího Kadeřavého*, jak se dočítáme ve Vávrových „Dějinách Kolína" (II, s. 286, 303, 344). Příjmení překládaly zejména německy vedené vrchnostenské úřady: např. známý vůdce chodského povstání *Jan Sladký-Kozina* je po smrti zapsán v pozemkové knize jako *Hans Süss* (Roubík, Dějiny Chodů u Domažlic, s. 464). V některých obvodech byla česká příjmení, pokud jim úředníci rozuměli, překládána šmahem a mnohdy se ustálila v této německé formě. Někdy se české nepře-

ložené příjmení přizpůsobilo německému: např. litomyšlský lesní kontrolor *Seemann* byl z rodu *Zemanů* (Jirásek, Z mých pamětí II, kap. XVI).

I

U nás, třebaže sousedíme s Němci a máme i dosti německých spoluobčanů a také jisté procento německých příjmení, a proto často německá jména vyslovujeme, byla věnována velmi malá teoretická pozornost jejich výslovnosti. Pozornost byla věnována jen příjmením ojedinělým, hlavně výslovnosti jména *Zeyerova* (srov. Naše řeč 19, 1935, s. 155n., 216n.).

Německá příjmení Čechů i Němců vyslovujeme — zhruba řečeno — česky: se zanedbáváním německých hláskových zvláštností, s českým přízvukem a s poměrně malými ústupky zvláštnostem německého jazyka. Podobně zacházíme i se jmény slovanskými, zvláště s ruskými. Výslovnost těchto dvou skupin příjmení se ustálila v české podobě asi proto, že jde o jména nám blízká: německá sami nosíme a slovanská se našim tolik podobají, ba mnohdy se s nimi dokonce shodují. (V německém projevu ovšem vyslovujeme německé příjmení způsobem německým.)

Obyčej některých jednotlivců nebo skupinek vyslovovat v českém kontextu přesně německy zdá se většině z nás nepřirozený. Spisovatel František Kubka v knize vzpomínek „Na vlastní oči“ vidí v Pastrnkově zvyku pronášet německá slova v nepozměněné podobě divadelnost a připomíná jeho výslovnost *Hujerova* příjmení formou [Hújr] (s. 41, 42). Podobnou libůstku vyslovovat v českém kontextu německá jména německy měl ve dvacátých letech prof. Hýsek.

Podíváme-li se na otázky výslovnosti našich příjmení německého původu historicky, zjistíme toto: Šířila-li se taková příjmení lidovou cestou ústně — tak tomu bylo hlavně ve starší době —, pak u nich dominuje obraz zvukový, šířila-li se knižně (úředně) — tak tomu bylo v době novější a je dnes —, pak obraz psaný. Pokud se tedy psaní našich příjmení německého původu ustálilo v dřívějších dobách, odrážejí — odmyslíme-li si jména zkomolená (*Kočárek* za *Gottschalk* ap.) a silně pozměněná (*Kojzar* za *Kaiser* ap.) — vlastně jejich tehdejší běžnou českou výslovnost: *Kotvalt* odráží takto výslov

nost příjmení *Gottwald*, podobně je *Kelbl* a *Khelbl* za *Kölbl*, *Fiřt* za *Fürst*, *Vízner* za *Wiesner*, *Gzel* za *Gesell*.

II

1. Nejvýznamnější skupinou jsou příjmení s příponou *-er*. V starším jazyce bývala tato přípona přeměňována v *-ar*, v některých nářečích se tak děje posud. Věrný německý způsob jejich výslovnosti v českém kontextu zní nepřirozeně. Českou výslovnost tu podporuje i to, že české *r* zní při skloňování ve výslovnosti i těch lidí, kteří taková příjmení v 1. pádě nevyslovují česky.

Příjmení s příponou *-er* tvoří dvě skupiny lišící se nejen ve výslovnosti, ale i v počeštěné podobě psané, při skloňování, přechylování a tvoření přídavných jmen:

a) Skupinu s vyslovovaným *-e-*: *Wagner* (psáno i *Vágner*), *Adler*, *Fischer* (psáno i *Fišer*) ... (V řídkých případech se tu píše dlouhé *-é-*: *Ašér*, *Bomlér*, *Kitzlér* ...) Při skloňování (2. p. *Wagnera* ...) a při přechylování (*Fišerová* ...) i odvozování (*wagnerovský*) zde *-e-* zůstává.

b) Skupinu s *-e-* ve výslovnosti vynechaným: *Rieger* (srov. i psanou obměnu *Rýgr*), *Zwicker* (*Cvikr*), *Huber* (*Hubr*), *Holländer* (*Holendr*), *Richter* (*Richtr*), *Glaser* (*Glázr*). V skloňovaných tvarech, v přechýlené podobě a v odvozených slovech se toto *-e-* vynechává i v písmu (i u příjmení majících v 1. pádě původní podobu německou, psanou s *-e-*: *Rieger*, 2. p. *Riegra* ..., *Riegrová*, *riegrovský* ap. — Co bylo řečeno o příjmeních jednoduchých, platí o takových podobách, i pokud jsou součástmi (komponenty) příjmení složených, jak ukazují příjmení *Habermann* (srov. i psanou obměnu *Habrman*), *Zimmermann* (*Cimrman*) aj.

c) Je tu i dosti kolísání a osobních zvláštností: Pravidla uvádějí u příjmení *Wolker* dvojí podoby skloňovaných tvarů (2. p. *Wolkra* i *Wolkera*, ...) i odvozených slov (*wolkrovský* i *wolkerovský* ...).

2. Příjmení na *-ert* se obyčejně vyslovují bez *-e-*, ale přesto pozorujeme tendenci rozlišovat ve spisovné výslovnosti podobu psanou s *-ert* od počeštěné podoby odrážející výslovnost bez *-e-*, srov. *Baumert*-*Baumrt*, *Tschackert*-*Čakrt*, *Neubert*-*Najbrt*, *Reichert*-*Rajchrt*,

Seifert-Sajfrt . . . Zdá se, že příjmení *Albert* a snad i některá jiná se vyslovují vždy s *-e-*.

3. Podobně je tomu u příjmení s příponou *-erle: Anderle-Andrle* (a *Andrlík*), *Hammerle-Hamrle* ap.

4. Podoby se zdrobňující příponou *-el* se obyčejně vyslovují bez *-e-*. Tuto výslovnost odrážejí i podoby těchto příjmení psané počeštěně bez *-e-*; srov. *Appel* (vedle toho psáno i *Appl*), *Bartel* (*Bartl*), *Hampel* (*Hampl*), *Ettel* (*Etl*), *Hückel* (*Hykl*) . . . (V příjmení *Gesell* a v jeho složeninách nejde o uvedenou příponu.) Platí to i tehdy, jsou-li takové podoby členy složených příjmení, jako např. *Winkelhofer* [vysl. vinklhófr] aj.

5. V příjmeních zakončených na *-elt* je tomu často obdobně, ale silně se projevuje i tendence vyslovovat *-e-* podle psané podoby v příjmeních, která se vyskytují i v psané počeštěné podobě bez tohoto *-e-*, srov. *Appelt-Aplt*, *Göbelt-Geblt* . . .

6. Přípona *-en* se v jednoduchých slovech vyslovuje plně (*Haken*, *Kolben* . . .), kdežto ve složeninách většinou pronikla výslovnost bližší německé, srov. i odraz toho v počeštěné podobě příjmení *Haknšmíd*; v grafice příjmení u nás rozšířených a zdomácnělých (*Aschenbrenner*, *Ašenbryl*, *Weidenhofer*, *Weidenthaler*, v příjmeních složených s *Eisen-* . . .) se však tento jev skoro neprojevuje a vyslovuje se [-en-].

7. Předpony v němčině nepřízvučné stávají se v naší výslovnosti německých příjmení přízvučnými a vyslovuje se v nich na rozdíl od výslovnosti německé psané *-e-*: vyslovujeme *Gebauer*, třebaže se ve smíšených Úbyslavicích říkalo [Gbaurovic], jak dosvědčuje Marie Gebauerová v „Rodinných vzpomínkách na Jana Gebauera" (I, s. 95). Ovšem v dřívějších dobách, kdy se příjmení přejímala podle slyšené podoby, byly z němčiny přejaty podoby bez *-e-* a takto i psány, srov. *Gzell*, *Hergsell*, *Brejgžel* (za *Bräugeselle*) ap.

8. V řeči lidí znalých němčiny, a to i těch, kteří vyslovují naše příjmení německého původu jinak docela česky, přihlíží se někdy k německé výslovnosti hlásek *ö*, *ü* v příjmeních jako *Böhm*, *Götz*, *Ölschläger*, *Zöllner* . . ., *Hübel*, *Hübner*, *Hübsch*, *Hübschmann* . . ., třebas labializaci ani tito lidé příliš nezdůrazňují. Z této skutečnosti nelze však vyvozovat závěry pro spisovnou výslovnost; ta na-

hrazuje hlásky češtině cizí hláskami nejblíže příbuznými, tj. za *ö* se vyslovuje [e], za *ü* [i]. (Podobně se ve francouzských příjmeních u nás nevyslovují francouzské nosovky, v ruských příjmeních se nedbá výslovnosti ruského *y*.) Počeštěná výslovnost se odráží i v druhotných podobách těchto příjmení psaných počeštěně; srov. příjmení psaná *Bém*, *Elšlégr*, *Celner*; ta se ovšem všeobecně vyslovují bez zřetele na původní německé znění i u lidí znalých němčiny.

9. V příjmeních *Beutl*, *Deutsch*, *Neubert*, *Neumann*, . . . *Bräuer*, *Häusler* . . . se dvojhláska psaná *eu*, *äu* vyslovuje podle spisovné německé výslovnosti [oj]. Takováto příjmení se však ve starší době přejímala podle nářeční německé výslovnosti také v podobách *Bajtl*, *Dajč*, *Najbrt*, *Najman* . . ., *Brajer*, *Haisler* . . . a vyskytují se i takto psaná.

10. Délky německých samohlásek, pokud není v písmě vyznačena písmenou *h* nebo spřežkou *ie*, zvykli jsme si nedbat: výslovnost [dóbner] (za psané *Dobner*), [ében] (za psané *Eben*), [hófbauer] (za *Hofbauer*) působí afektovaně. Avšak v příjmeních přejatých a počeštěných dříve podle slyšené podoby je samohláska často s původní německou délkou (ovšem pak i zachycenou v písmu) — viz nejen dvojice *Böhm* a *Bém*, *Hahn* a *Hán*, *John* a *Jón*, *Juhn* a *Jůn*, ale i *Gabler* a *Gábler*, *Gach-Gách*, *Hering-Héring*, *Hübl-Hýbl*, *Ölschläger-Elšlégr*, *Joachimsthal-Joachymstál* . . .

11. Na švu původních složenin se ráz zpravidla zanedbává, protože Čech jejich původní složenost necítí; je v mnoha takových příjmeních zastřena; např. jména *Leraus* a *Frühauf* se čtou [le-raus], [frý-hauf].

III

1. Při výslovnosti se aspirace, přídech, není-li fixována písmenem *h* nebo *ch*, dnes zpravidla zanedbává. Pokud se ještě udržuje, je to zpravidla doznívání starší české výslovnosti některých slov s *kch* pod vlivem německým.[1] Ono zanedbávání aspirace jeví se i v tom, že příjmení s počeštěným pravopisem jsou psána (a ovšem i vyslovována) bez ní: *Kebl*, *Kelner*, *Kodl*, *Kýn*. Někdy je však přídech

---

[1] Viz V. Mathesius, *K výslovnosti cizích slov v češtině*, Slovo a slovesnost 1, 1935, s. 96n.

i v česky psaných podobách zachycen a pak vyslovován: *Khail, Khelbl, Kheler, Khelner, Khodl, Khýn* . . .

2. Grafém *-ck-* se čte německým způsobem [k] v příjmeních u nás odedávna vyslovovaných (třeba *Pick*). V příjmeních méně obvyklých, např. *Vecker*, se vyslovuje česky [vec-ker].

3. Sílí tendence nečíst *z* jako [c] ve jménech psaných německým pravopisem: slýchám např. příjmení *Zollmanová* vyslovovat a číst různými lidmi se [z], nikoli s [c]. Tato tendence se už dříve projevila při ustalování výslovnosti příjmení *Zeyer* (srov. Naše řeč 18, 1934, s. 95n., 126n., 160, a 19, 1935, s. 155n., 216n.).

4. V české výslovnosti se na rozdíl od hornoněmecké pečlivě rozlišuje mezi souhláskami znělými a neznělými, takže se také samozřejmě liší výslovnost příjmení s původní německou grafikou se znělými souhláskami od příjmení psaných podle hornoněmecké výslovnosti s neznělými souhláskami, jako je tomu ve dvojicích: *Beer-Peer, Bissinger-Pisingr, Bittner-Pitner, Brandl-Prantl, Bukl-Pukl, Danner-Taner, Danzer-Tancer, Draxler-Traxler.* Dvojice typu *Graupner--Kraupner, Grob-Krob, Gottwald-Kotvalt* atd. jsou případ zvláštní, protože *g* není, zejména v některých nářečích, českou hláskou.

5. Obtíže působí výslovnost příjmení se souhláskou *s*. Snad všeobecně se dbá německé znělé výslovnosti uprostřed slov, např. *Böser* se čte se [-z-]. Někteří lidé při skloňování příjmení *Vajs* vyslovují místo etymologického *s* znělé *z* (*Vajse* [vysl. *vajze*] aj.).

Odraz německé výslovnosti se jeví v psaní počeštěných příjmení, a to jak uprostřed slov: *Haase-Háze, Haser-Házr, Hauser-Houzar; Hansl-Hanzl, Cisler-Cízler,* tak i na konci (vlivem nepřímých pádů): *Hons-Honz, Bruderhans-Bruderhanz, Zeis-Cajz, Hampeis-Hampejz* . . . V pečlivé české výslovnosti se členy dvojice jako *Hons* (2. p. *Honse*) a *Honz* (2. p *Honze*) pečlivě od sebe odlišují; samozřejmě se tak nemůže dít, je-li *-s-* mezi samohláskami. Náslovné *S-* v příjmeních vyslovuje většina neznějle; tato výslovnost měla původně oporu i v bavorsko-rakouské výslovnosti většiny někdejších našich Němců. Je snad zajímavé připomenout, že některá sem patřící příjmení byla dříve přejata se středoněmeckou výslovností (slezskou) se [z] a tak se také počeštěně píší. Srov. *Zíbrt* (*Siebert*), *Zilvar* (*Sil-*

ber), *Žumr* (*Sommer*) . . . (byla patrně přejata v severovýchodním našem území).

6. Zvláštní obtíže působí výslovnost skupin souhlásek: při málo pečlivé výslovnosti se zjednodušují (*Blechschmied*-[plešmíd]), splývají (*Goldschmied* se čte [golčmíd], *Durst*- [duřt], *Hochhaus*- [hochaus]), nastává česká spodoba, rušivá zejména ve švu složených slov ([kadzbach] za psané *Katzbach*). Ovšem příjmení, v nichž se tyto změny odrazily v jejich počeštěném psaní, čteme pak ve shodě s jejich psanou podobou: *Plešmíd, Kirchajzl, Hochaus, Duřt, Fiřt* . . .

7. Lidem, kteří neumějí německy, působí veliké potíže výslovnost dlouhých našich německých příjmení. Komolí je vynecháváním zejména vnitřních skupin hlásek, třeba místo *Feuereisel* říkají na Žižkově [farajzl], místo *Klingenberger* je [klimbergr] ap. Činili tak i naši předkové, a proto v mnoha případech přešla tato výslovnost i do jejich psané podoby.

Naše příjmení německého původu působí někdy potíže nejen při psaní (jak psát slyšené jméno, zda počeštěným či původním německým způsobem a s kterými odchylkami od obvyklého pravopisu), ale také se leckdy projeví kolísání ve výslovnosti u příjmení, která podržela původní německý způsob psaní. Je to způsobeno také tím, že se zvukové stránce této skupiny našich příjmení nevěnovala náležitá péče teoretická ani didaktická.

O PŮVODU SLOVA *SILICE*

HERMÍNA PLEVAČOVÁ

Slovo *silice* je útvar zcela jasný po stránce slovotvorné, je utvořeno příponou *-ice* od základu *síla*. Na první pohled mohlo by se zdát, že bylo vytvořeno podle starších významově blízkých podstatných jmen *živice* a *pryskyřice*. Je tu však nesnáz významová. Není totiž jasné, jaký význam základního slova *síla* mohl být jeho východiskem.

Slovem *silice* se označují éterické oleje — velmi prchavé a silně vonné látky rostlinného původu (jsou např. v květech růže, plodech kmínu, slupce citrónu apod.), ve vodě téměř nerozpustné, jež mimo

jiné tvoří součást tekutých pryskyřic. Tím, že se na vzduchu silice okysličují a vypařují, pryskyřice houstnou a tuhnou. Název *silice* je pouze v češtině a ve slovenštině (slov. *silica* znamená též ‚výtažek z rezedy vonné') jako odborný název. Příruční slovník jazyka českého uvádí vedle odborného významu chemického sice několik dokladů z krásné literatury (Sova, A. Mrštík aj.), ale je vidět, že v nich jde o užití umělé, vzaté z oblasti odborné (žádný prostý člověk neřekne *Silice sosen zavoněly*, protože se běžně u pryskyřice nerozlišuje složka, která jí dává vůni). Z literatury odborné užívá názvu *silice* v běžném významu ‚éterický olej' již Presl ve svém Rostlináři. Není to však nejstarší doklad tohoto termínu, není to tedy ani výtvor Preslův.[1] První výklad významu tohoto slova nacházíme v novém etymologickém slovníku Václava Machka. Machek[2] si správně všiml, že nejstarší doklad slova *silice* uvádí Jungmann z Tomsova spisu „O zimě" z r. 1801.[3] Domnívá se však, že slovo *silice* bylo utvořeno od *síla* na základě představy, že *rostlina je v „síle", když má nejvíce mízy, šťávy, když nejvíce voní*. Ale podrobnější zkoumání ukazuje, že tato představa východiskem pojmenování nebyla.

Především musíme říci, že před Tomsou se slovo *silice* nevyskytuje, dostupné nám slovníky 18. stol. je neznají. Je pravděpodobné, že je to výtvor Tomsův. Tomsův spis „O zimě" je překlad německé přednášky, kterou pronesl J. K. Berner r. 1789 v „Hospodářské vlastenské společnosti slezské" (nebyla publikována a rukopis se patrně nedochoval). Je to přednáška odborná, která vysvětluje pokles teploty v přírodě, sníh apod. chemickými procesy v atmosféře.[4] Při popisu různých chemických pokusů, při nichž dochází k snížení teploty, užívá Tomsa názvu *silice vinná* pro líh,[5] *kyselá silice* (jinde

---

[1] Za ten jej pokládá J. Holub-F. Kopečný, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952, s. 331.

[2] V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 444.

[3] O zimě. Čteno v generálním shromáždění Hospodářské vlastenské hlavní společnosti slezské 28. den měsíce února léta 1789 od J. K. G. Bernera. Na česko přeloženo od Františka Tomsy. Vytištěno v Praze. (Nákladem překladačovým léta 1801.)

[4] Děkuji inž. Fr. Ježovi, pracovníku Laboratoře elektronové optiky ČSAV v Brně, za odborné porady při studiu této publikace.

[5] Palkovičův slovník zaznamenává *silice* Geist ve významu ‚der Getränke, spiritus'.

solná silice) pro kyselinu solnou, *alkalská rychlá silice* pro čpavek. V němčině, z níž Tomsa překládal, nazývají se tyto látky *Weingeist, Salzgeist, Salmiakgeist*. Chemický odborný termín *Geist* najdeme již v Thámově slovníku z r. 1788,[6] kde je však přeložen českým *duch, síla*. Abychom pochopili tento termín, musíme se vžít do nazírání tehdejší chemie, v níž místo o chemických látkách (kyselinách, zásadách apod.) se mluví pouze o aktivní složce — o jakémsi jádru těchto látek a ostatní doplňkové složky jsou pomíjeny. Tato aktivní složka, v níž je soustředěna síla látky, nazývá se právě německým termínem *Geist* — česky *duch, síla*. Tomsa, patrně ze snahy odlišit odborný název *síla* od běžného slova neodborného, vytvořil pro překlad německého termínu *Geist* nový termín *silice*. Znamená tedy Tomsovo *Když kyselé silice do sklenice se naleje* ... totéž co dnešní „Když kyseliny do sklenice ...“. K podstatnému jménu *silice* přitvořil Tomsa i přídavné jméno *siličný*. Z významu Tomsova pochopíme i pozdější význam ‚tresť, esence‘ (Kott III, s. 346) jakožto ‚výtažek — koncentraci podstatných složek nějaké látky‘. Podobně pojem »éterické oleje« vychází z toho, že v intenzitě vůně rostlin se vidí projev jejich síly. Tedy jen na tento sekundární význam by se hodil výklad Machkův. Ale význam *silice* ‚éterický olej‘ je patrně teprve Preslova modifikace původního — dnes zaniklého — významu Tomsovy *silice*. Při specializaci původního významu ve význam ‚éterický olej‘ (Presl tak označuje především pryskyřičné éterické oleje) působila možná (ale až u Presla) blízká podobnost názvu *pryskyřice* (srov. *Silice (olea aetherea) nabudouce kyslíka v pryskyřice se proměňují*. Rostl. I, s. 150a. *Terebintová silice s pryskyřicí sloučena*. Tamtéž, s. 149a). Preslovo pojetí termínu *silice* se ujalo a zobecnělo. V odborném jazyce žijí i odvozeniny *siličný, siličnatý, silicový* téhož významu.

Slovo *silice* je tedy novočeský umělý výtvor z počátku 19. stol., utvořený příponou *-ice* z chemického termínu *síla*. Není tedy utvořeno podle slov *živice, pryskyřice*, ale je to „překlad“ německého odborného termínu *Geist* (srov. i pozdně lat. *spiritus*, fr. *ésprit* ‚prchavá esence‘). I v současné době patří do odborného názvosloví českého; jeho nynější význam — poněkud pozměněný — byl dán Preslem.

[6] K. Thams *Deutsch-böhmisches Nationallexikon*, Praha a Vídeň 1788, s. v.

Slovenské *silica* je tedy slovo přejaté z češtiny. Kdežto české *silic*[e] je napodobením německého *Geist* v uvedeném významu (pozdně lat[.] *spiritus*), všechny slovanské jazyky si vytvořily názvy pro týž pojem překladem latinského *oleum aethereum*: rus. *efirnoje maslo*, slovin[.] *zginljivo olje*, čes. *éterický olej*, pol. *olejek*, podobně jako něm[.] *ätherisches Öl*, fr. *huile volatile* aj.

V závěrečné poznámce chtěli bychom připomenout, že existuje tak[é] staročeská zdrobnělina *silička* (srov. *všecka silička vyprahla, že nem[á] síly, aby mohl svú hlavu držeti* Rokycanova Postilla I, s. 593, ver[š] 120). Je utvořena od běžného slova *síla* v jeho obecném významu a nemá s naším odborným termínem *silice* nic společného. Tím mén[ě] ovšem Preslovo jméno rostliny *silička*, což je pouze přetvořený la[-]tinský název *Silaus*.

Slovenské *silica*, jak jsme se zmínili, je přejato z češtiny. Ale s[e] zvláštním významem slovenského slova *silica* se setkáváme u M[.] Dumného („Paulínymu", 1872, Orol, s. 218a/58, podle materiál[u] Ústavu slovenského jazyka) *Silica, klam, hrozby, bodáky zronily Ťa[,] bohatier Náš*. Tu jde zase zřejmě o slovo jiné, samostatně utvořen[é] od stejného základu. Slovenské *silica* z Dumného má obdobu pouz[e] v srbocharvátském *nasilica* ‚násilí' a tento význam se dobře hod[í] i do uvedeného slovenského textu. Je dokonce možné, že slov. *silic[a]* ‚násilí' je prvek jihoslovanský. Bylo by to pochopitelné u Dumnéh[o] (vlastním jménem Daniel Miloslav Bachát), který se jako dlouho[-]letý slovenský farář v Budapešti s Jihoslovany stýkal a překláda[l] z jihoslovanské literatury (z Bogoviće, Tombora).

JEŠTĚ K MLUVNICKÉ POVAZE INFINITIVNÍCH VĚT PODMÍNKOVÝCH

KAREL F. SVOBODA

V poznámkách k mému článku *Infinitivní věty podmínkové*, oti[š-]těném v tomto ročníku Naší řeči, s. 65—78, vyslovil Fr. Daneš ne[-] souhlas s mým výkladem. Jde tu o otázky obtížné, a jak jsem v zá[-]

věru článku naznačil, nedomníval jsem se, že podávám řešení jedině možné. Připomínkami Danešovými by bylo užitečné zabývat se zevrubně, zde se však omezuji jen na nejstručnější poznámky:

1. Článek, jak jsem uvedl (s. 77n.), je kapitolou větší práce o infinitivu v současné spisovné češtině a soustřeďuje se na výklad infinitivu v infinitivních větách podmínkových; nepodává, pokud to není nutné, obecné výklady o infinitivu. Ty jsou, jak v kritizovaném článku rovněž upozorňuji, v mém příspěvku v Slově a slovesnosti 20, 1959, s. 161n. Tu, zejména na s. 170—177, vykládám to, co Daneš postrádá v kritizovaném článku, totiž že infinitiv nevyjadřuje mluvnickou osobu ani slovesný způsob.

V další připomínce Daneš rozkládá můj výklad na dvě části, jako by platily samy o sobě, a zabývá se každou zvlášť. Nelze odmítat můj výklad např. tím, že »uvádět na mysl« je „základní funkcí nejen infinitivu a vět infinitivních, nýbrž vůbec jakéhokoli jazykového projevu". V mé charakteristice infinitivu je obsaženo víc, totiž že infinitiv pojmenovává děj, aby jej uvedl na mysl, ale tak, že nevypovídá o vztahu tohoto děje ke skutečnosti. To zajisté o jakémkoli jazykovém projevu neplatí.

2. Dále je třeba zdůraznit, že argumentem pro mé pojetí mluvnické členitosti infinitivních vět podmínkových typu *Vědět o tom, zabránil bych tomu* je to, že „podmět infinitivního děje vyplývá jednoznačně z kontextu nebo ze situace a může být doplněn (uvádím tentokrát proloženě) — na rozdíl od vět vskutku jednočlenných, jejichž základem je infinitiv neosobních sloves" (s. 73). Domnívám se, že pokládáme-li větu *Vědět o tom já, zabránil bych tomu* za dvojčlennou, lze větu *Vědět o tom, zabránil bych tomu* rovněž vykládat jako dvojčlennou, avšak s podmětem nevyjádřeným. Tvarem infinitivu není tu sice jeho vztah k podmětu vyjádřen, avšak to není ani v typu *Vědět to já, zabránil bych tomu.* Rozhodující podle mého soudu je, že v infinitivních větách podmínkových se slovesem, které není neosobní, je vždy někdo (něco) v kontextu nebo situaci podmětem k infinitivnímu slovesu (konatelem nebo cílem děje infinitivního slovesa) a že podmět může být výslovně vyjádřen.

3. Daneš nesouhlasí s mou formulací, že infinitivní věta „uvádí na mysl obsah, který by vedl ke vzniku obsahu věty druhé". Jde tu

kromě věcného pojetí podle mého mínění o otázku terminologickou. Nejsou ustálené termíny pro to, o čem je řeč, tj. designatum[1] (v článku tu mluvím prostě o obsahu), a pro obsah v určitém myšlenkovém procesu. Říkám, že se ve větě podmínkové obsah uvádí na mysl (s. 66) proto, že věta podmínková výslovně nevyjadřuje, že její obsah, tj. to, o čem je řeč, existuje nebo neexistuje,[2] má existovat atd. (s. 70n.). Daneš namítá, že v souvětí *Bude-li pršet, zmoknem* má druhá věta „nutně svůj obsah v tom okamžiku, kdy byla vyslovena (napsána)". Nelze ovšem pochybovat o tom, že vyslovená věta má obsah, jde však o to, jaký je vztah tohoto obsahu ke skutečnosti. Nemohu pokládat za výstižnou Danešovu formulaci, jíž o obsahu druhé věty citovaného souvětí říká, že „podmíněnou aktuální existenci má ... skutečnost, na niž se tento obsah vztahuje"; nelze mluvit o skutečnosti, ani o skutečnosti podmíněné, jde-li o obsah v době promluvy neskutečný, jen myšlený.

Poznámka redaktora:

V odpovědi na Svobodovy vysvětlivky mohu opakovat to, co jsem řekl ve své redaktorské poznámce:

1. Výklad, že infinitiv nevypovídá o vztahu děje ke skutečnosti, není žádné novum; v této vlastnosti infinitivu záleží ovšem i jeho funkce pojmenovávací. Nelze však klást rovnítko mezi pojem »uvádět na mysl« a »pojmenovávat« (první z nich je mnohem širší).

2. Otázka dvojčlennosti některých větných typů je jistě složitá a názory se mohou různit. Podle mého soudu však nejsme oprávněni ztotožňovat pojmy z roviny obsahové (původce děje) s pojmy z roviny mluvnické (podmět), ani nemůžeme mluvnickým rozborem docházet k zjištění větných členů, které nejsou vyjádřeny nějakým ve větě přítomným jazykovým prostředkem. Pokud pak jde o Svobodovo „doplňování podmětu z kontextu nebo ze situace", nesouhlasí s tímto pojetím ani Poldauf; srov. jeho polemiku s citovaným Svobodovým příspěvkem v Slově a slovesnosti z r. 1959 (Slovo a slovesnost 21, 1960, s. 118—127).

---

[1] Viz Danešovu zprávu *Mezinárodní lingvistické symposion*, Slovo a slovesnost 21, 1960, s. 45.

[2] Viz výklad Vl. Šmilauera citovaný v pozn. 14, s. 70.

3. Oceňuji Svobodovu snahu o prohloubený výklad obsahové stránky podmínkových souvětí. Obávám se však, že jeho přinejmenším neobyčejně složité a obtížné formulace jsou pro čtenáře těžko přístupné, ač nejde nakonec o nic jiného než o to, že „příslovečné určení podmínky zjišťuje jen příčinnou souvislost dvou jevů, . . . netvrdí však nic o jejich skutečnosti“ (Šmilauer, Novočeská skladba, s. 322).

Fr. Daneš

Vysvětlivkami K. F. Svobody a odpovědí Fr. Daneše považuje redakce diskusi o Svobodově článku za ukončenou.

K celé diskusi připomíná akad. Trávníček, že její nedostatek je v tom, že je založena synchronicky a že bez historického studia otázky a bez zřetele k dialektům nelze mnohé otázky dnešního infinitivu ve spisovné češtině objektivně pochopit ani vysvětlit. Soudí rovněž, že autoři nevyužili dosti toho, co řekl o infinitivu Zubatý, co je u Gebauera i co zpracoval ve svých dílech akad. Trávníček.

POSUDKY A ZPRÁVY

Kniha o výstavbě textu umělecké prózy

Stylistika patří k těm jazykovědným oborům, které byly dosud málo propracovány, zejména po stránce teoretické. Z neutěšeného stavu stylistické teorie vyplývala ovšem neujasněnost hledisek i metod při konkrétním stylistickém výzkumu a nespolehlivost výsledků, k nimž se dospívalo. Proto se v žádném jazykovědném oboru nerozšířily subjektivní, namnoze povrchně impresionistické pracovní metody do té míry, jako právě v jazykovědné stylistice.

Byli bychom však nespravedliví, kdybychom neuznali zásluhy pražské školy strukturalistické o řešení nebo alespoň o podněty k řešení některých základních otázek jazykového stylu. Omyly, kterých se pražští strukturalisté dopustili v rozvíjení jednotlivých teoretických otázek, nesmějí nám zastřít skutečnost, že jejich práce znamenaly pokrok v chápání podstaty jazyka, jeho stavby a funkcí. Celostní a funkční hledisko je nesporně blíže zásadám dialektické metody než mladogramatické zaměření na historii jednotlivých jazykových jevů. Pokud jde o teoretické otázky stylistické, mělo pro jejich řešení zásadní význam především hledisko funkční.

Po vyvrcholení teoretické práce ve stylistice v letech 1941—1942 [1] následuje dosti dlouhé období, kdy se v teorii stylu pracovalo velmi málo. Jisté oživení nastalo až po známé sovětské diskusi o obecných otázkách jazykovědných v r. 1950, neboť tehdy se dostalo na pořad dne prověřování dosavadních jazykovědných teorií obecnými soudy, které vyslovil ve svých diskusních statích J. V. Stalin. I když se to neobešlo bez zkreslování starších teoretických hledisek a bez vulgarizace zásad historického materialismu, přece jen snaha prověřit dosavadní teoretické dědictví z hlediska marxismu-leninismu vedla k všeobecnému prohloubení teoretické činnosti. Stranou nezůstala ani stylistika, jenže obecné otázky stylistické nebyly tehdy v popředí zájmu jazykovědců. Situace si totiž vynutila řešení otázek týkajících se podstaty jazyka, jeho vztahu ke společnosti, jeho funkce apod. Zájem o nejobecnější otázky jazyka se uplatnil i v podnětné práci Fr. Trávníčka „O jazykovém slohu", vydané v r. 1953. Na ní si můžeme ověřit, jak plodné bylo řešení obecných stylistických otázek ve spojitosti s novým pohledem na jazykové dění.

Významným mezníkem v rozvíjení teorie stylu u nás byla stylistická konference v Liblicích na podzim r. 1954. Referáty i diskusní příspěvky na ní přednesené usilovaly o marxistický přístup k základním otázkám stylu, a třebaže se nedosáhlo úplné jednoty v chápání základních pojmů stylistiky, přece jen diskuse vedla k ujasnění hledisek.[2] Po tomto slibném rozběhu však teoretická práce v oblasti stylu opět ochabla. Vzniklo jen několik menších studií, které si kladly za úkol zpřesnit stylistickou terminologii. Až letos jsme se dočkali knižní teoretické studie věnované stylistickým otázkám umělecké prózy. Vydal ji v Nakladatelství Československé akademie věd Lubomír Doležel pod názvem *O stylu moderní české prózy*.[3]

Knihu Doleželovu bereme do ruky s opravdovým zájmem, neboť autor se v ní snaží odpovědět na základní otázky týkající se výstavby textu umělecké prózy. Studie má zaměření teoretické: zjišťuje obecné zákonitosti a tendence, podle nichž probíhá výstavba textu

---

[1] Připomínáme zde diskusi o jazykovém stylu v časopise Slovo a slovesnost 7, 1941, které se zúčastnili jazykovědci J. M. Kořínek (s. 28—37), B. Trnka (s. 61—72) a Vl. Skalička (s. 191—197), dále stať B. Havránka *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka*, Časopis pro moderní filologii 28, 1942, s. 409—416, a sborník *Čtení o jazyce a poezii* (Praha 1942) se studiemi V. Mathesia (s. 11—102), Fr. Trávníčka (s. 103—228) a J. Vachka (s. 229—306). — O stylu uměleckých děl, o stylu literárním, srov. hlavně studie J. Mukařovského, zvláště v *Kapitolách z české poetiky* I, II, III, Praha 1948.

[2] Referáty z této konference byly otištěny v časopise Slovo a slovesnost 16, 1955, č. 1 a 2.

[3] S podtitulem *Výstavba textu*. Kniha má 219 stran a je opatřena ruským a francouzským résumé; stojí 19,70 Kčs.

v uměleckém prozaickém díle, a vymezuje základní vlastnosti textové výstavby novodobých prozaických děl proti literatuře starší. Závažnost Doleželovy práce vzrůstá tím, že si autor vědomě klade úkol řešit stylistické otázky v duchu marxistického pojímání jazyka a stylu a že mu jde o vypracování marxistické metodologie stylistického rozboru. Proto také v předmluvě odmítá hlediska idealistických směrů stylistických, odsuzuje formalismus a vystupuje proti vulgárnímu sociologismu.

Úvodní část Doleželovy práce je věnována teorii promluvy a jejím stylistickým problémům. Doležel právem zdůrazňuje, že možnost vybudovat exaktní stylistiku je vázána na vypracování teorie promluvy. Vždyť jakýkoli stylistický výzkum začíná rozborem konkrétních promluv, a proto je nutno nejprve určit vztah mezi promluvou a jazykem. Musíme tu však poznamenat, že zkoumání konkrétních promluv je jen východiskem k poznání obecných zákonitostí a tendencí, které se v jejich stavbě projevují. Je tedy těžiště stylistického výzkumu v zobecňování poznatků získaných rozborem konkrétních promluv. Doležel podle této zásady pracuje a prohlašuje za základní úkoly stylistiky „zkoumání osobitých a jedinečných způsobů jazykové výstavby promluvy" (s. 9) a „postižení obecných stylových zákonitostí" (s. 15).

Podrobněji by bylo třeba vyložit poměr mezi jazykovým systémem (jazykem), řečí a promluvou. Doležel se omezuje vlastně jen na několik poznámek, neboť předpokládá u čtenářů své práce znalost obsahu těchto základních jazykovědných pojmů. Je však nejasné, co chápe pod termínem „řeč", a co tedy znamenají „řečové složky" promluvy. Přisuzuje-li jim okazionální (příležitostnou) povahu, pak bychom v nich museli vidět prostředky, které jsou sice charakteristické pro mluvčího, ale nemají platnost nadindividuální, společenskou (např. vrozená základní výška hlasu, jeho síla, individuální varianty ve výslovnosti hlásek, přeřeknutí apod.). Jestliže má na mysli zvláštní organizaci jazykových prostředků vyžádanou konkrétním cílem projevu, pak ovšem nejde o řečové složky, nýbrž o konkretizaci skladebných a frazeologických schémat uložených v jazykovém systému. Doležel dále popírá protiklad obecnosti a zvláštnosti v dvojici pojmů „jazyk" a „promluva", ale jeho argumentace je nepřesvědčivá. Bude třeba o těchto základních otázkách ještě diskutovat, abychom si v nich učinili jasno. Zásluhou Doleželovou je ovšem to, že na ně znovu upozornil a že se pokusil řešit je z marxistických pozic.

Podle Doležela má promluva šest základních znaků: je obsahově uzavřená, poměrně samostatná, má konkrétní cíl, vzniká v konkrétní situaci prostorové a časové, jejím původcem je jeden mluvčí a je konkrétní realizací jazykového systému. Promluva má sice uvedené

znaky, ale není možno klást je do jedné roviny. Řekneme-li, že promluva je konkrétní realizací jazykového systému, neříkáme tím nic jiného, než že jde o využití jazykových prostředků jedním mluvčím ke konkrétnímu cíli v dané situaci prostorové a časové. Je tedy třetí, čtvrtý a pátý znak promluvy zahrnut ve znaku šestém. Druhý znak — poměrná samostatnost — vyplývá ze znaku prvního, tj. z obsahové uzavřenosti promluvy.

Podle povahy jazykových prostředků podílejících se na výstavbě promluvy rozeznává autor plán výstavby zvukové (a grafické), slovníkové, skladebné a kontextové. Zvláštní pozornost věnuje plánu kontextovému, neboť ten má základní význam pro poznání stylu promluvy. Nelze ho však chápat za záležitost řečovou, jak to činí Doležel. I kontextová schémata jsou uložena v jazykovém systému a v jednotlivých promluvách se jen konkretizují. Domnívám se, že vedle systému prostředků větných a souvětných existuje i systém prostředků nadvětných (kontextových). Sám Doležel mluví o kontextových postupech, vyznačujících se určitými ustálenými formálními znaky. Na druhé straně však vyslovuje soud, že kontext je budován na vztazích obsahových, které nemají žádné formálně jazykové vyjádření. Tento názor sotva obstojí, uvážíme-li, že na kontextovém zařazení větného celku záleží výběr slovosledného schématu, že se vztahy mezi samostatnými větnými celky vyjadřují různými spojovacími prostředky (kterým se tradičně říká větná příslovce), že se odkazovacími prostředky zabraňuje opakování slov z předcházejícího kontextu apod. Ale ať je tomu jakkoli, nelze neuznat zásluhu Doleželovu, že připojil k obvyklým mluvnickým plánům plán kontextový a že podal jeho první podrobnější charakteristiku.

Dále autor vymezuje termín „text". Rozumí jím celistvý komplex poměrně samostatných dílčích promluv spjatých mezipromluvovými vztahy. Protože promluvy tvořící součást textu jsou v různé míře odlišeny, vzniká mezi nimi ostřejší nebo měkčí rozhraní, pro které autor volí vhodný termín „promluvový předěl". Z hlediska výstavby textu charakterizuje rozhraní mezi promluvami jako „zvrat", ale tento termín není vhodný, neboť navozuje představu dvou soumezných promluv obsahově protikladných.

Velmi zdařilý je Doleželův výklad o stylistickém zobecňování, kterým dospíváme na jedné straně k stylům individuálním, k stylům školy a k stylům dobovým, na straně druhé k stylům objektivním, v nichž mají vůdčí postavení styly funkční a styly žánrové. Autor se tu opírá o názory V. Mathesia, B. Havránka, J. Mukařovského, V. V. Vinogradova, K. Hausenblase aj. a podává na jejich základě ucelenou teorii. Za základní metodu stylistického výzkumu považuje

metodu porovnávací a sám také tuto metodu ve své práci se zdarem uplatňuje.

Styl umělecký vymezuje Doležel jako styl plnící funkci esteticky sdělnou. V tom se celkem neliší od jiných našich odborníků ve stylistice. Nově však určuje podstatu esteticky sdělné funkce: „V uměleckém díle slouží jazykové prostředky k vyjádření mimojazykových složek estetické struktury, stávajíce se její integrální složkou.“ Toto určení je správné, neboť je v plném souladu s marxistickým chápáním funkce jazyka. Se souhlasem přijmeme také Doleželovo rozlišení „jazykového stylu uměleckého jako svérázné a specifické organizace umělecké promluvy“ a „literárního stylu jako svérázné a specifické organizace všech složek literární struktury“. Autor právem pokládá jazykový styl umělecký za podstatnou složku stylu literárního.

Rozbor jazykového stylu uměleckého má podle Doležela tři etapy. V první etapě se zjišťují vztahy individuálního vyjadřování autora k soudobému jazykovému systému. Jde tedy o rozbor jazyka uměleckého díla, nikoli jeho stylu. Druhá etapa záleží ve zkoumání jazykové výstavby umělecké promluvy bez zřetele ke kategoriím nejazykovým. Cílem této etapy je určit vztahy jedněch jazykových složek a prostředků je vytvářejících k složkám druhým. A konečně v třetí etapě se provádí rozbor funkcí jazykových prostředků v literární struktuře díla. K těmto třem etapám je třeba připojit, domnívám se, ještě etapu čtvrtou, nejdůležitější, ve které se porovnají výsledky rozboru uměleckého díla (spisovatele, školy apod.) s výsledky rozboru jiných děl (spisovatelů, škol atd.).

Probrali jsme podrobněji obecnou část Doleželovy knihy proto, že má velký význam pro další rozvíjení teorie stylu. Mnohé soudy autorovy jsou sice diskusní povahy, což je pochopitelné při řešení tak složitých otázek, ale nikdo nemůže autora nařknout z toho, že by při promýšlení teoretických problémů jazyka a stylu opustil marxistické pozice. Ba právě naopak. Jeho práce podává svědectví o vědomém marxistickém přístupu k obecným otázkám jazykovědným.

Nové, opravdu pozoruhodné poznatky přináší základní část Doleželovy knihy, věnovaná rozboru textové výstavby v epické próze. Je zpracována s takovou systematičností a její výsledky jsou uloženy v tak důkladné terminologické soustavě, že bychom pro to sotva hledali v naší stylistické literatuře obdobu. Lze sice autorovi vytknout, že ho snaha o systematičnost výkladu svedla k častému opakování některých soudů a někdy i k přílišné důkladnosti a formulační složitosti, ale to všechno jsou výtky nepodstatné proti veliké zásluze Doleželově, že se snaží najít klíč k vědecky objektivnímu výkladu kontextových postupů v epické próze.

Nejprve se autor zabývá charakteristickými vlastnostmi výstavby textu v základním („klasickém") typu epické prózy. Nejde mu při tom o šíře založený rozbor tohoto dobového typu, nýbrž jen o získání srovnávacího materiálu, na jehož pozadí by vynikly specifické rysy textové výstavby prózy novodobé. Proto se omezuje na rozbor čtyř děl Boženy Němcové: *Babičky, Divé Báry, Pohorské vesnice* a povídky *V zámku a v podzámčí*. Je nesporné, že by rozbor většího počtu prozaických děl klasického období sotva vedl k tak jednoznačným výsledkům, jaké vyplynuly z rozboru děl Boženy Němcové, ale bezpochyby by máloco změnil na určení základní dobové tendence. Zůstává ovšem úkolem stylistiky, aby tuto otázku sledovala historicky.

Rozbor klasického typu textové výstavby poskytl Doleželovi příležitost vymezit nejdůležitější termíny potřebné k textové analýze. Epický text se člení na promluvové pásmo vypravěče (V) a promluvové pásmo postav (P). Toto rozlišení nazývá autor primární diferenciací epických promluv. Nespokojuje se však pouhým terminologickým rozlišením obou pásem, nýbrž vypočítává i jejich rozlišovací (distinktivní) znaky. Ty se týkají jednak aktivity mluvčího, jednak zakotvení epických promluv v mimojazykové situaci a konečně grafického vyznačení promluv. Aktivita mluvčího v promluvách pásma P je signalizována užíváním všech tří slovesných osob, prostředků výzvových a expresívních, subjektivně hodnotících a jazykově, popř. stylově charakterizačních. Rozdílný způsob zakotvení pásma V a P v mimojazykové situaci vyžaduje si rozdílného užívání slovesných časů a odkazovacích prostředků. Významnou úlohu připisuje Doležel i znakům grafickým, především uvozovkám. Výklad o rozlišovacích znacích je podán systematicky a jeho přesvědčivost je zvýšena vhodně volenými doklady. Námitky vzbuzují jen některé termíny. Není jasné, proč autor vidí v rozdílech slovesných osob a časů „znaky formální" a v rozdílech prostředků výzvových, expresívních a ukazovacích „znaky výpovědní". Nepřesný je i termín „znaky slohového zabarvení", jimiž jsou označeny rozdíly v prostředcích jazykově, popř. stylově charakterizačních.

Pásmo postav, které má obyčejně dialogickou povahu, skládá se z jednotlivých promluv (replik). Jsou rozlišeny sekundárními rozlišovacími (distinktivními) znaky, na rozdíl od znaků primárních, odlišujících pásmo postav od pásma vypravěče. Doležel dělí znaky sekundární podobně jako znaky primární, ale vynechává znaky grafické, neboť ty jsou u všech replik stejné. Právem však přisuzuje znakům grafickým funkci rozmezovací (delimitační).

Ustálená kombinace znaků rozlišujících pásmo postav a pásmo vypravěče tvoří epické kontextové postupy. V klasické próze jsou jen

dva: řeč vypravěče (kombinace znaků pásma vypravěče) a řeč přímá (kombinace znaků pásma postav). Předěly mezi pásmem vypravěče a pásmem postav jsou zde maximálně ostré, neboť se v nich střídají všechny rozlišovací znaky primární. Stejně je tomu s předěly mezi jednotlivými replikami. Doležel tu postihuje podstatu věci a vytváří spolehlivé východisko k rozboru mnohem složitější textové struktury prózy novodobé. Vytkli bychom jen to, že ve snaze vymezit základní termíny trochu zjednodušuje situaci textové výstavby v klasické próze.

Vyzbrojen přesnými pojmy přistupuje autor k rozboru textové výstavby české prózy zhruba od dvacátých let našeho století (rozebírá některá díla K. Čapka, Iv. Olbrachta, M. Majerové, M. Pujmanové, J. Glazarové, V. Řezáče, K. F. Sedláčka, J. Otčenáška a Č. Vejdělka). Označuje ji bez hodnotícího záměru jako „moderní". Protože má na mysli jen dobové zařazení, bylo by snad přiléhavější mluvit o próze „novodobé".

Podrobným rozborem, který svědčí o bezpečném ovládání vypracované metody, dospívá Doležel k závěru, že „základní obecnou tendencí textové výstavby moderní prózy je tendence k zrušení opozice pásma V a pásma P". Tato formulace je upřílišená, jde spíše o tendenci k oslabení opozice obou pásem. Odstraňováním jednotlivých rozlišovacích znaků vznikají nové kontextové postupy, které mají proti postupům základním, „čistým" (tj. proti řeči vypravěče a řeči přímé), povahu smíšenou. Patří sem nevlastní přímá řeč, polopřímá řeč a smíšená řeč. První z nich má všechny znaky řeči přímé kromě grafického označení (uvozovek). Druhá se liší od řeči přímé navíc posunutím slovesných osob a časů, jak je tomu v řeči nepřímé. Třetí je v podstatě shodná s řečí vypravěče, ale vyznačuje se jistou příměsí prostředků výzvových, expresívních a odkazovacích, dále prostředků subjektivně hodnotících a konečně jazykově, popř. stylově charakterizačních. Nutno po pravdě říci, že ani v domácí ani v zahraniční literatuře nepodal dosud nikdo tak přesný popis smíšených kontextových postupů, jak se to podařilo Doleželovi.[4] Autor navíc doprovodil teoretický výklad výstižným příkladovým materiálem, na němž je možno si ověřit správnost jednotlivých obecných soudů. Škoda jen, že v příkladech graficky neodlišil ty prostředky, které rozhodují o zařazení ukázky k tomu nebo onomu druhu kontextových postupů.

Otázku původu smíšených kontextových postupů Doležel neřeší, protože se vymyká z plánu jeho práce. Tím se však též zbavil možnosti poukázat na souvislosti s kontextovou výstavbou projevů

---

[4] Viz bibliografii domácích i zahraničních prací o polopřímé řeči v Doleželově knize na s. 69.

hovorových a nářečních, v nichž jsou smíšené postupy zcela běžné.[5]

Z hojného užívání smíšených kontextových postupů v novodobé próze lze vyvodit závěry o charakteru předělů mezi pásmem postav a pásmem vypravěče. Čím více znaků pásma vypravěče proniká do promluv pásma postav, tím je rozhraničení mezi promluvami obou pásem měkčí. Protože mísení znaků obou pásem je v novodobé české próze běžné, dochází Doležel k závěru, „že nejdůležitější specifickou tendencí moderní prózy ve výstavbě textu je tendence k změkčování pásmových předělů". Autor pak probírá různé typy předělů (ostrý, oslabený, stupňovitý, dynamický) a dokládá je vhodně volenými příklady. Se stejnou důkladností pojednává o typech předělů replikových. Zjišťuje u nich v novodobé próze obecnou tendenci ke sbližování replikového předělu s pásmovým. Protože se v jedné promluvě mohou vystřídat dva nebo více kontextových postupů, vznikají předěly i uvnitř promluvy. Doležel je přiléhavě nazývá úsekovými.

Střídání přímé, nevlastní přímé, polopřímé, smíšené a vypravěčské řeči v textové výstavbě umělecké prózy a různou povahu pásmových, replikových a úsekových předělů zachycuje autor v grafech, které umožňují přehlédnout celkovou textovou výstavbu díla. Grafy navrhované Doleželem však nezachycují rozsah jednotlivých promluv, a tím textovou výstavbu díla poněkud zkreslují. Pokud jde o příklady, doporučovali bychom, aby autor označoval místa pásmových, replikových a úsekových předělů nějakou značkou. Usnadnil by tím kontrolu grafů.

V poslední části své práce se Doležel zabývá funkcí textové výstavby a jejích prvků v literární struktuře epického díla. Tím přestupuje z oblasti jazykovědné do literárněvědné a je nucen pracovat s některými dosud málo ujasněnými pojmy, jako je např. pojem „kompozičně tematický element". Dochází však k pozoruhodným výsledkům, které odhalují podstatu tří základních kompozičních postupů: vyprávění (a popisu), vnitřního monologu a dialogu. Kromě toho se mu podařilo postihnout základní vývojové tendence těchto postupů v novodobé próze.

Hodnotíme-li práci Doleželovu jako celek, musíme vyzdvihnout její myšlenkovou bohatost, formulační přesnost a systematičnost. Boj proti impresionistické stylistice, zahájený pražskou školou, vede Doležel z mnohem pevnějších pozic — z pozic marxistické jazykovědy. Nutno říci, že tu vybojoval jednu z rozhodných bitev.[6]

Milan Jelínek

---

[5] Viz k tomu např. článek J. Chloupka *Vyjadřování situačně druhotných projevů ve východomoravských nářečích*, Naše řeč 42, 1959, s. 266—271.

[6] Nepochopitelný je přitom postup nakladatelství, že vydalo knihu v tak malém nákladu, že je již rozebrána.

K Šmilauerově práci o stáří místních jmen

Je zvláštností jmen vesnic a měst, že označujíce lidská sídla, ztrácejí velmi brzy významovou souvislost se slovy a pojmy, od nichž byla odvozena. Jejich zkoumání má už velmi starou tradici. Vědecký výklad místních jmen přináší prospěch jednak poznání jazyka (např. mnoho slov dnes neznámých existuje jen v místních jménech), jednak i poznání společenského i hospodářského vývoje národa. Jakého pokroku tu dosáhla věda o místních jménech za půl století, můžeme změřit srovnáním tří prací z tohoto oboru.

R. 1907 vyšla „Moravská místní jména" Fr. Černého a P. Váši.[1] Je to práce na svou dobu vynikající: podává filologicky informovaný a v podstatě správný výklad původu jmen, opřený o malý počet starých dokladů, velmi často bez nich; lokalizace obcí je často nepřesná, výčet jmen neúplný. Je připojen sice výklad o tvoření místních jmen i o jménech nejnověji vzniklých, ale celkem se tato kniha historií jmen nezabývá.

Po čtyřiceti letech začalo vycházet velkolepé dílo Profousovo „Místní jména v Čechách" (I. díl 1947, II. 1949, III. 1951).[2] Autor v něm shromáždil u jmen přesně lokalizovaných míst všechny jemu dostupné staré doklady v rozsáhlé často citaci původního znění. Je to celoživotní dílo Profousovo, ale protože mu nebylo dopřáno je dokončit, učinil tak r. 1957 jeho spolupracovník Jan Svoboda. Avšak také Profousův zájem je velkou převahou filologický, a hlavně proto se ani on neubránil některým jednotlivým omylům.

Na této práci Profousově staví letos vyšlá kniha Šmilauerova,[3] která obsahuje teoretický výklad i praktickou ukázku moderních metod toponomastických (zkoumání místních jmen), založených na spolupráci jazykozpytu, dějepisu, archeologie a zeměpisu, jak je hlásá a provádí mimo jiné také lipská škola Fischerova.[4] Jen spolupráce všech těchto věd, jak dokazuje Šmilauer, nám umožňuje podat aspoň velmi pravděpodobný obraz vývoje místních jmen a stanovit časové pořadí jednotlivých jejich typů.

Pokusy stanovit stáří osad podle jejich pojmenování jsou už rovněž staršího data, ale jejich výsledky byly tak nevalné, že nakonec

---

[1] Fr. Černý - P. Váša, *Moravská jména místní*. Výklady filologické, 1907.

[2] Srov. zprávy o něm v Naší řeči 34, 1950, s. 97n.; 36, 1953, s. 159n.; 41, 1958, s. 93n.

[3] Vladimír Šmilauer, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1960, 391 stran a mapka starého sídelního území, cena 38,— Kčs.

[4] Zvl. sám R. Fischer, E. Eichler, H. Naumann aj. Viz též přednášku Fischerovu *Erkenntnisse und Aufgaben der slawistischen Namenforschung*. Akademie-Verlag, Berlin 1959.

převládla naprostá nedůvěra k té věci. Jen jako příklad si uveďm známé tvrzení o velikém stáří, ba „prvotnosti" pojmenování osa na *-ice* (*Libčice* atd.), spojované s hledáním stavebních typů vesni (tzv. okrouhlic). Proti této teorii však svědčí mnohá fakta a pro Taszycki ve své známé práci [5] řadí taková jména časově až na pát místo. A přece ani to není vždy přesné; např. *Nové Mitrovice* n Plzeňsku byly založeny až v 18. století a nazvány podle hraběť z Mitrovic. Je vidět, že filologické závěry musí být ověřovány fakt historickými, chceme-li dostat opravdu spolehlivý obraz stáří mís ních jmen na straně jedné a osídlení na straně druhé.

Pokud jde o dobu vzniku osad i místních jmen, rozeznává Šmilaue tři období, jimž odpovídají i příslušná sídelní území.

V nejstarší době — od dob slovanského osídlování až do 12. st letí — vznikají místní jména na tzv. nejstarším sídelním územ v podstatě doloženém i archeologicky (osídleno bylo už Kelty): jso to rovinatá území středních, východních a severních Čech, blízk Vltavy a Labe, ovšem s výjimkou jejich kdysi bažinatých břehů

Od poloviny 12. století se však toto území rozšiřuje zejména d Čech západních a jižních: jako zvlášť zajímavé sleduje autor poměr na Českomoravské vrchovině, v té době osídlované. Listinné doklad místních jmen tu máme většinou až od konce 13. století.

Opravdu nové osídlování začíná 17. stoletím a vrcholí v 80. le tech století osmnáctého. Jde tu hlavně o pohraniční území se zaj mavou konfrontací názvů českých a německých. Způsoby pojmeno vání osad z té doby se z velké části liší od dotavadních. Je to velm často přenášení místních jmen odjinud na novou osadu, prostá po jmenování sídlišť (*Ves*, *Chalupy*, *Zámek*, *Dvůr*, *Hospoda*) s rozl šujícími přívlastky, zvláště s *Nový*; pojmenování podle kostelů a kap (*Svatá Anna*, *Kateřina*, *Barbora*), pojmenování jako *Černý Vůl*, *Bíl Kůň* atd. Hojná jsou tu pojmenování na oslavu feudálů nebo vrchno stenských úředníků: *Adolfov*, *Filipova Huť*, *Františkovy Lázně*, *Ha rachov*, *Aichelburg* (u Sadské; zde užito osobního jména přímo jak místního bez jakékoli přípony!).

Zprávy o založení těchto obcí už většinou nacházíme v historický pramenech: tím větší zajímavost pro filologii i historii mají místn jména prvních dvou období, o jejichž vzniku zpravidla přímý zpráv nemáme; mohli bychom tedy na dobu vzniku usuzovat z tvar místního jména. Vcelku plyne ze Šmilauerovy práce závěr, že nelz si věc představovat tak, že by snad různé typy místních jmen byl bývaly pravidlem v jednotlivých obdobích, a že tedy je možno pře ně stanovit jejich chronologické pořadí. Naopak: ukazuje se s jist

[5] W. Taszycki, *Slowiańskie nazwy miejscowe*, Kraków 1946.

tou, že už od nejstarších dob stojí vedle sebe prostá pojmenování podle věcí i odvození od jmen osob. Spíše se rozdíly jeví v tom, jak dlouho je daný typ živý, produktivní. Tak např. poměrně brzy se přestávají odvozovat místní jména od osobních původní příponou *-jь* (u Šmilauera označeno -'), projevující se často pouhou starou měkkostí koncové souhlásky (např. *Jaroměř, Příbram*). Podobně nedlouho potom přestávají se tvořit jména na *-any* (i rozložení obcí takto pojmenovaných svědčí o jejich starobylosti), později i jména na *-ice* a *-ovice.* Naproti tomu přípona *-ov* je mezi příponami místních jmen v praxi stále jediná živá, srov. *Jednov, Havířov* atd.

Je nutno ještě dodat, že termín *typ* u Šmilauera neznamená jen typ z hlediska filologického (např. podle přípon, jak bylo uvedeno), nýbrž z hlediska toponomastického: typem může být jen jediné jméno, vyskytuje-li se často (srov. *Sovolusky*), nebo skupina jmen vytvořená odvozením od téhož jména osobního (*Sezema - Sezemice*). Je to tzv. metoda malých typů, jejíž pomocí se autorovi podařilo sestavit základní repertoár jmen charakteristických pro staré sídelní území. Tak jsou tu např. jména *Brozany, Opočno, Hradišťko, Osek, Levín, Chrášťany, Kladruby*; později *Týn (ec), Újezd* atd.; dále jména tvořená od osobních jmen na *-bud* (*Nezabud*), *Sezema, Myslek, Svojše, Křech, Bohuš, Demetrius.* Výskyt odvozenin od jména *Demetrius* autor důvtipně spojuje se stopami východní liturgie u nás. Nezasvěceného tu ovšem poněkud překvapí *Dýšina* mezi *Mitrovy* a *Mitrovicemi,* neví-li, že toto jméno Profous odvozuje od osobního **Dycha* a to z *Demetrius* (*Dimitrij,* ale připouští i *Diviš*).

Na Profousova „Místní jména v Čechách“ navazuje Šmilauerova práce velmi těsně, ba stává se skoro jejich šestým dílem.[6] Teprve v ní se schematické abecedně řazené údaje Profousovy formují v živý obraz vzniku a vývoje našich místních jmen. I zde se potvrzuje, co už bylo konstatováno:[7] Profousovo dílo je a bude především materiálovou prací základního významu, nadmíru cenným a spolehlivým soupisem dokladů, i když už dnes je možno i po té stránce leccos doplnit.[8] Šmilauer hodně staví i na Profousových výkladech, ovšem na nejednom místě je opravuje.

---

[6] Pátý díl *Místních jmen* vyšel v říjnu 1960. Obsahuje mimo jiné především dodatky ke všem čtyřem dílům a reviduje některé etymologické výklady Profousovy. Některé jeho kapitoly jsou rázu čistě praktického, jako Seznam sídlišť podle okresů, Změny v heslech Místních jmen v Čechách aj.

[7] V recenzi IV. dílu Profousových *Místních jmen* v Naší řeči 41, 1958, s. 93n.

[8] Zvláště z nově vyšlých dílů "Regest„ a „Archivu pražské metropolitní kapituly“. Tyto nové doklady uveřejnil také V. Šmilauer v 1. a 2. čísle „Zpravodaje Místopisné komise ČSAV“ 1960.

Právě jen využití rozsáhlého Profousova materiálu umožnilo jednotlivci vytvořit toto nenápadné, ve skutečnosti však velmi pracné dílo v poměrně krátké době. Jen ten, kdo se zabýval zkoumáním místních jmen, vytuší, jak mnoho práce se za leckterým stručným konstatováním nebo i jen poznámkou skrývá.

Přesto autor na závěr (s. 360) soudí, že jeho kniha se nemohla dotknout všech otázek a vyložit všechny jevy. Je to konstatování skromné, a přece svým způsobem pravdivé. Na mnoha místech práce se nám otvírají nové, netušené problémy, jež nadhazuje autor sám v souhlase s příliš mechanickým výkladem Profousovým. Vezměme např. jméno *Mukařov*. Je opravdu jen náhodou, že se vyskytuje několikrát na hranicích starého osídlení, a to v sousedství jména *Sezemice*? Jde tu opravdu o jméno odvozené od osobního *mukař*, tj. ‚kat', jak vykládá Profous? Nebo souvisí toto jméno nějakým způsobem dosud nejasným s jinými místními jmény (*Nepomuk*)? Jak je to se jmény *Bezděk, Nevid* atd.? Jsou opravdu původem osobní? Nebo tu jde o obecná jména významu dosud neznámého?

Opravdu, „bude ještě potřeba mnoho práce na poli toponomastického zkoumání" (s. 361); Šmilauerovo dílo tu znamená velký krok kupředu a vytváří pro další práci spolehlivý podklad.

Jaromír Spal

Vyšel I. díl Slovníku spisovného jazyka českého

Začátkem srpna 1960 vyšel 14. sešit *Slovníku spisovného jazyka českého* a tak byl ukončen první díl našeho nového jednojazyčného slovníku; má 1311 stran textu a 28 stran předmluvy.[1] Připravil jej lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český ČSAV za vedení akad. Bohuslava Havránka (jako hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcla, A. Jedličky, V. Křístka a Fr. Trávníčka. Slovník bude mít tři díly přibližně stejného rozsahu jako díl právě vyšlý. Bude i nadále vycházet po sešitech a bude ukončen r. 1964; od druhého dílu však budou mít sešity větší rozsah (128 stran) při nezměněné ceně 7,50 Kčs; sníží se tím tedy cena dalších svazků přibližně o čtvrtinu.

Tento nový slovník českého jazyka[2] zpracovává především soudobou českou spisovnou slovní zásobu; klade si v tom za úkol vyhovět naléhavému volání veřejnosti po odpovědně vypracované a všestranně informující jazykové příručce. Chce být spolehlivým rádcem nebývale dnes rozšířeného okruhu těch, kdož užívají spisovného jazyka

[1] Obšírnější referát přinese Naše řeč v některém příštím čísle.
[2] Naše řeč o něm psala zejména po vydání ukázkového sešitu v r. 1954 a po vydání prvního sešitu v r. 1958.

O tom se zmiňuje i úvodní slovo akad. Havránka k Slovníku, představující toto nové slovníkářské dílo, jeho úlohu a poslání v naší společnosti v období dovršování kulturní revoluce u nás, jeho poměr k dosavadním slovníkům i jeho novost po stránce teoretických zásad a praktického zpracování.

Výklad o uspořádání slovníku (s. VIII—XVIII) je vlastně přístupně podanou lexikografickou teorií — má sloužit uživatelům jako pomůcka k dobré orientaci ve Slovníku, k jeho vhodnému a účelnému užívání. Seznamuje s obsahem Slovníku, ukazuje, jak jsou v něm uspořádána a zpracována hesla, vysvětlován význam slov a jak je dokládán, kdy se připojují tvaroslovné údaje, a vysvětluje, co znamená trojí různá podoba údaje o původním jazyku slov přejatých.

Ve výkladu o stylistickém hodnocení slov, slovních spojení, frazeologie a popř. i tvarů je podána celková klasifikace stylové charakteristiky, jež umožní čtenářům dobře rozlišovat jazykové prostředky podle jejich slohové platnosti.

Vlastní náplní Slovníku je ovšem výklad významů jednotlivých abecedně seřaděných slov a jejich spojení; tyto výklady jsou doloženy vhodnými příklady, převedenými do formy typických spojení, nejčastěji jen dvouslovných, v kterých se heslové slovo běžně vyskýtá (spojení jsou vybrána z rozsáhlého lexikálního archívu). Citátů (zkrácených) užívá tento slovník jen výjimečně, a to u slov, která sice nenáleží do spisovné lexikální normy, jsou však do Slovníku zařazena — přestože jde o výrazy nářeční, obecné, slangové, zastaralé a řídké, ba i argotické — proto, že se uživatel potřebuje seznámit s jejich významem, pokud se s nimi setká ve významných uměleckých literárních dílech (k citátům je připojena zkratka autorova jména).

Slovník hojně zařazuje a vysvětluje základní odborné názvy nejrozmanitějších oborů. Větší pozornost věnuje zejména termínům novým a vůbec termínům nových oborů, jako je politická ekonomie. jaderná fyzika, raketová technika, astronautika a kybernetika, jimž pomáhá termíny vytvářet a ustalovat.

Za výklady významu uvádí Slovník i slova významu blízkého (synonyma), popř. opačného (antonyma, opozita), a tím zatím nahrazuje i slovník synonymický. U slov přejatých a mezinárodních informuje také o původním jazykovém prostředí, z něhož pocházejí. V příkladové části heslového odstavce zřetelně (výraznou značkou) u každého významového oddílu označuje frazeologii, v níž se heslové slovo vyskytuje, a též ji po stránce významové vysvětluje, mimo případy zcela jasné. Důsledným poukazováním na vidové dvojice sloves a připojením seznamu předpon k heslům základních, řidčeji

i předponových sloves pomáhá, zejména při stylizování projevů, zvládnout složitost této zvláštní stránky českého slovesa.

Slova jsou sice seřaděna abecedně, ale přesto Slovník naznačuje jejich významové, slovotvorné a jiné souvislosti vzájemnými odkazy a tím, že spojuje slova v jednom heslovém odstavci.

Slovník také poučuje o spisovné normě mluvnické tím, že uvádí spisovné tvary jmen a sloves, kde je toho třeba, i náležité vazby sloves, dějových jmen a některých přídavných jmen. V zásadě se Slovník v tvaroslovných údajích shoduje se školním vydáním Pravidel českého pravopisu z r. 1958. Přináší však navíc i některé jiné tvary, je-li to potřebné, vždy však s náležitým omezením na příslušnou slohovou vrstvu (školní vydání Pravidel se v tom omezilo na potřeby školy), a ovšem i tvary u slov v školních Pravidlech nedoložených.

Veřejnost právem na jazykové příručce žádá, aby poučovala i o pravopisném psaní jazykových prostředků. Také tomu Slovník vyhovuje a je prvním výkladovým slovníkem českého jazyka, v kterém jsou již uplatněny poslední úpravy českého pravopisu z r. 1957.

Dále obsahuje Slovník údaje o spisovné výslovnosti některých slov domácích a těch přejatých, u kterých je to pro odlišnost pravopisu původního jazyka nutné. Náš slovník tu sice zatím plní úlohu příslušné příručky, protože pro výslovnost přejatých slov nebyla dosud vypracována; tyto jeho údaje však nejsou tou měrou závazné jako na úseku pravopisu, mluvnice a slovní zásoby.

Můžeme tedy tuto informační zprávu o novém slovníku uzavřít opakováním přání vysloveného v úvodu k Slovníku, aby tento nový obraz české slovní zásoby byl platným pomocníkem, a tím se stal i účinným nástrojem zvyšování jazykové kultury nás všech. A protože vyšší všeobecná jazyková kultura je nerozlučnou složkou kulturní revoluce, chce Slovník spisovného jazyka českého přispět k jejímu dovršování v našem socialistickém státě. *Rd*

Z KNIH, ČASOPISŮ A NOVIN

Kniha o vojenském stylu

Pro příslušníky naší lidové armády vydali Karel Richter a František Švarc drobnou jazykovou a slohovou příručku o vojenském jazyku a stylu.[1] S úkoly, které má příručka plnit, a s cíli, které autoři sledovali, seznamuje čtenáře jednak poznámka úvodní,

[1] Nadporučík Karel Richter a kapitán František Švarc, *Vojenský jazyk a styl*, Naše vojsko, Praha 1957, stran 64.

jednak závěrečná. Podle předmluvy je úkolem knihy „odpovědět na základní otázky týkající se stavby spisovného jazyka, hlavně na otázky slohu vojenských jazykových projevů, ukázat, jakých prostředků se v nich užívá, a posoudit jejich vhodnost" (s. 3). Podle doslovu však vedle toho autoři v knize ještě chtěli „snést poznatky týkající se odborného stylu a ukázat, do jaké míry platí i pro vojenský odborný styl, (a) objasnit jevy, které jsou příznačné jen pro odborný styl vojenský" (s. 63).

Celým svým uspořádáním i způsobem výkladu je kniha zaměřena k splnění úkolu prvního. Podává elementární a přístupné poučení o jazykových prostředcích spisovných i nespisovných a stylisticky je hodnotí. Jádrem příručky je výklad o výběru a způsobu využití slov, slovních druhů a tvarů (s. 9—31) a o stavbě věty (s. 32—59). Úvodem k němu je stručné poučení o jazyce a slohu (s. 5—8), shrnutím pak kapitola Spisovnost a nespisovnost ve vojenském odborném stylu (s. 60—62). Ve většině kapitolek autoři podávají nejprve stručné poučení o probíraném jevu, popř. připojují jednoduchou definici a stylistické poznámky k jevu, a nakonec rozebírají a posuzují některé zvláštnosti vojenského jazyka. U čtenářů obvykle předpokládají raději jazykovědných znalostí méně než více; proto se v knize objevuje dost často poučení i o jevech, které jsou běžně známé nebo v nichž se chyby obvykle nedělají (např. výklad o tom, co je číslo podst. jmen, s. 16, o vyjadřování minulosti, s. 28 aj.). Podrobněji se autoři rozepisují o těch jevech, kterých se ve vojenském jazyce užívá běžně, ale nesprávně. Opírají se přitom o bohatou a zajímavou excerpci z vojenských dokumentů a knih a často podrobnějším rozborem jednotlivých dokladů odůvodňují, proč nelze některé prostředky pokládat za spisovné. Někdy však nezaujímají stanovisko dost jasné, nebo hodnotí mírně, např. při výkladu o užívání 1. pádu (typ *Skupina se přesune z Loučná hora do Klášterec*, s. 21),[2] o užívání infinitivu (s. 24), o některých případech opisného trpného rodu (s. 31) apod.

Obšírnější výklady jsou věnovány stavbě věty. Tu jde častěji než ve výkladech o slovech a tvarech o věci aspoň materiálově nové. Jsou tu poměrně veliké stati o větách jednočlenných, o pořádku slov, o vyjadřování jmenném a slovesném apod. Tyto části jsou pro daný účel vcelku dobře zpracovány a mohou být vojenským čtenářům prospěšné.

Je škoda, že autoři nikde souhrnně nepodali výsledky svého zkoumání otázek, o nichž mluví v doslovu (poměr stylu vojenského k odbornému stylu vůbec a jevy příznačné jen pro vojenský styl). Jed-

[2] Podrobněji o tomto jevu psal Karel Richter v článku *Nominativ ve vojenském odborném stylu,* Naše řeč 41, 1958, s. 191n.

notlivá pozorování jsou roztroušena po celé knize a čtenář si z nic ucelený obraz těžko sestaví. Závěrečná kapitola o spisovnosti a n spisovnosti ve vojenském odborném stylu mluví především o pro středcích nespisovných. Většinu z nich je možno zařadit do dvo skupin: jsou to jednak zbytečné rusismy, které vnáší do vojenskéh jazyka velmi často „povrchní znalost ruštiny a neodpovědný vzta k našemu spisovnému jazyku“ (např. nespr. *pozorování za bojovo čárou* místo *pozorování bojové čáry*, nespr. *zapracovat ustanove do směrnic*), jednak slangové výrazy vzniklé zvláště komolení a zkracováním slov (*dělvo* = dělostřelectvo, *koupostroj* = koupa stroj).

I při svém nevelkém rozsahu může kniha sloužit dobře jako zá kladní poučení v prostředí, které má některé zvláštní požadavky n jazyk (stručnost a přesnost, potřeba vyhnout se nedorozumění v bo jových podmínkách atd.). Autoři mají pro tyto požadavky porozum ni, ale správně odmítají snahy omlouvat jimi i chyby plynoucí z n znalosti. Jsou si totiž dobře vědomi toho, že právě i vojenské pro středí v naší společnosti má vychovávat k odpovědnému a uvědom lému vztahu k národnímu jazyku.

Fr. Cuřín

Studie o jazykové charakteristice postav v díle Vl. Vančury

Jako 5. svazek studií Vyšší pedagogické školy v Brně vyšel sbo ník nazvaný *O literatuře* (vyd. Státní pedagogické nakladatelst v Praze 1958). Vedle vlastních příspěvků literárněvědných (o vztah Nerudovy poezie k folklórní slovesnosti píše B. Beneš, na způso jakým zpracovával Jirásek literární prameny pro své Staré pověs české, ukazuje Josef Veselý, náboženské prvky v básnické tvor J. Wolkra sleduje A. Hájková, o vzniku a vývoji mravoučné četb pro mládež píše Fr. Tenčík) je do sborníku zařazena i obsáhlá stud *O jazykové charakteristice postav v díle Vladislava Vančury*. Naps ji Zdeněk Kožmín, který o Vančurově jazyce a stylu psal tém současně i jinde, např. v Zlatém máji 1957 („Jazyk fantazie a zá kona“), v Českém jazyce 1958 („Sloh Vl. Vančury“), v Kultu 1959 (o vydání Zbraslavské povídky o opatu Martinovi: „Vančur neznámý“). Je tedy Vančurovo dílo zřejmě v popředí pracovníh zájmu tohoto mladého vědeckého pracovníka.

Kožmínova studie má kromě úvodu tři kapitoly: „Jazyková chara teristika a její druhy“, „Využití jazykové charakteristiky v jednotl vých dílech“ a „Úloha jazykové charakteristiky v umělecké výstav

postav". Úvod má pouhé dvě stránky, ale kromě vymezení vlastního cíle práce pokouší se naznačit i zhodnotit dosavadní práce o řeči literárních postav. Toto zhodnocení muselo pak dopadnout velmi zjednodušeně, ba zkresleně a mohlo by zmást čtenáře, který není aspoň trochu zběhlý v literatuře o jazyku a stylu literárních děl. Kožmín jmenuje z těch, kteří se zabývali podobnými otázkami, pouze Mukařovského, Doležela a Timofejeva a prostě konstatuje, že metodě Mukařovského prý „chybí důslednější zřetel jak k ideové výstavbě, tak k ostatním složkám uměleckého výtvoru" (zdá se tedy, že nové studie Mukařovského nečetl), Doležel prý v studii o řeči postav v románě J. Otčenáška Občan Brych „nedošel k poznání systému, nýbrž k pozitivistické klasifikaci" (neříká, bohužel, jakého systému — patrně neuznává dílčí specifické práce) a teorie literatury, kterou Kožmínovi zastupuje pouze Timofejev, „dospěla k pozoruhodným poznatkům nebo spíše plodným podnětům" (mělo být ovšem alespoň stručně řečeno k jakým). Bývá sice paušální odsuzování znakem mladistvých pracovníků, ale na druhé straně kdo chce dnes pracovat o tak složité problematice, musí se lépe seznámit se soudobou vědeckou situací. Zkresluje-li ji pak ve sborníku určení pedagogického, je to tím povážlivější.

Úkol své práce si vymezil Z. Kožmín asi takto: Chce svým rozborem přispět k poznání vztahu mezi postavou uměleckého díla a jejím jazykem, k němuž se snaží dojít teorie literatury „především analýzou uměleckých postupů při výstavbě postav", rozborem jazykových projevů těchto postav. Chce odpovědět na otázku, „proč jedna postava mluví tak a druhá jinak, anebo proč naopak mezi projevy postav není podstatného rozdílu". Nechce se přitom opírat o dosavadní „kategorie tradiční lingvistiky (sic!)" jako »řeč přímá«, »polopřímá« apod. — což ovšem „tradiční lingvistika" nenazývá „kategoriemi" —, ani o literárněvědné pojmy »monolog« a »dialog« — to však jsou i důležité „pojmy" právě lingvistické (cožpak se vyskytá dialog jen v literatuře?) —, nýbrž pokouší se hledat nové přístupy k řešení stylistické problematiky umělecké řeči. Domnívá se, že svého cíle dosáhne, když bude „osvětlovat různé typy jazykových charakteristik a určovat jejich funkci v celkové umělecké výstavbě díla". Autor je si vědom, že udělal-li východiskem své práce jazykovou charakteristiku, nemůže být jeho práce jen lingvistická, že to znamená přihlížet k tématu díla, k ideovému hodnocení postav a k mnoha složkám, které patří do oblasti literární teorie a literární vědy.

Jazykovou charakteristikou rozumí autor „tu součást umělecké výstavby postav, která jazykovými prostředky postav samých charakterizuje jejich vnitřní svět i vnější rysy, jejich vztah

ke skutečnosti i k celku díla". Tato charakteristika pak může být buď *přímá,* jestliže postava sama svým způsobem jazykového vyjádření prozrazuje své záměry, sklony, vztah ke skutečnosti apod., nebo *nepřímá,* když je projev jedné postavy popisován nebo hodnocen projevem postavy jiné. Vyjadřuje-li charakteristika (přímá i nepřímá) neproměnné, stálé rysy jazykového vyjadřování postavy, pak je tato charakteristika *konstantní.* Vystihuje-li zvláštnosti projevu v určité situaci, vzniká charakteristika *situační.* Dále rozeznává autor jazykovou charakteristiku *individuální* nebo *kolektivní,* podle počtu charakterizovaných osob (tento „typ" charakteristiky pokládáme za vytvořený mechanicky, poněvadž pouhý fakt, že jde o vyjádření jedné osoby nebo osob více, nemůže vytvářet zvláštní druh jazykové charakteristiky; rozdíl je pouze mluvnický, nikoli stylistický). Promlouvá-li osoba jazykem určité skupiny, jde o charakteristiku *typologickou,* projevuje-li se určitým slohovým útvarem (nejčastěji dopisem), jde o charakteristiku *slohově druhovou.* Složitější je výklad charakteristiky *kontextové* („která charakterizuje postavy včleňováním do autorské řeči nebo která vytváří společné jazykové znaky u více postav") a *mimokontextové* (která jednotu kontextu záměrně porušuje, která „vyčnívá" z kontextu) a charakteristiky *typově individualizační* (která představuje úhrn a systém všech charakteristik užitých při výstavbě literární postavy). Zde může docházet víc k dohadům než k jasné a přesné klasifikaci (nekritizujeme zde ani stránku terminologickou, dosti libovolnou; např. neužívá ustáleného termínu *žánrový,* termínu *typologie* užívá nezvykle, není mu jasný rozdíl mezi *dialektický* a *dialektologický* ap.). Výklad o druzích jazykové charakteristiky uzavírá autor souhrnným výkladem o charakteristice autora nebo vypravěče.

V třetí části své práce probírá autor v chronologickém pořadí knihu za knihou, ať jde o povídku, román, nebo drama, a ukazuje, kterých druhů jazykové charakteristiky Vančura užívá. Množství krátkých výňatků z textu (škoda, že Kožmín neuvádí stránky citátů, aby se daly snadno nalézt a zkoumat v širším kontextu, neboť izolované citáty ztrácejí leckdy na ceně) neusnadňuje představu o jazykovém a stylistickém umění Vančurově, k jehož pochopení chce Kožmín přispět. Chronologický postup sice usnadňuje pochopit určitý vývoj v užívání jednotlivých druhů jazykové charakteristiky, na druhé straně však vede přirozeně pouze k uvádění typických příkladů a neumožňuje zkoumání vzájemného vztahu těchto charakteristik. Okolnost, že každý druh jazykové charakteristiky může být zároveň i několika jinými druhy, ukazuje na složitost Vančurova vyjádření. Autor sám cítí, že jednotlivé druhy jazykových charakteristik, tak jak je apriorně definoval v druhé části práce, nedostačují k tomu, aby ob-

jasnily zvláštnosti Vančurova vyjadřování, a proto často užívá dalších určení, která znamenají subjektivní hodnocení jazykového vyjádření postavy: „V povídce Usmívající se děvče najdeme charakteristiky *méně diferencované,* zato v Brusiči nožů, příběhu tuláků, jsou *přiléhavé* a *peprné* ... Stejně *živé* charakteristiky, většinou typologické, najdeme v Dobré míře. Řezník Kabrhel tu říká *povýšeně* cikánovi ... Cikán je charakterizován slovy, *která by na to rád řekl* ...“ (s. 139).[1] Určení *zajímavý, živý, střízlivý, mnohomluvný, vulgární* jsou v Kožmínově studii dosti častá, vzbuzují sice v čtenáři více nebo méně určitou představu, ale z hlediska vědeckého rozboru neříkají o individuálním stylu Vančurově mnoho. I jinak hodnotí Kožmín jazyk postavy někdy subjektivně. Např. na s. 115: „Lékař ... je však individualizován touto slovní hříčkou: ‚Dosti‘, řekl, ‚jsem hotov a nechci čekati, až si ještě Josefína zlomí ruce, když jimi lomí‘. Významová hra sloves *zlomit* a *lomit* mluví o lékařově bodrosti, o snaze rozveselit nemocné, ale zároveň zůstává dosti drsná, lékařsky věcná“. Takových slovních hříček najdeme však u Vančury mnoho, pronášejí je nejrůznější lidé, u nichž se nedá mluvit o lékařově bodrosti. Ostatně Kožmín sám cituje jednu z „Konce starých časů“: „No, ale pistoli nemusel vytáhnout, to se moc nevytáh, takhle se vytahovat.“

Na několika místech mluví Kožmín o biblickém patosu Vančurova jazyka. Nechci popírat, že někde jde skutečně o vliv jazyka bible na jazyk Vančurův (místo, které uvádí Kožmín z „Obrazů z dějin národa českého“ na s. 98, je průkazné, ale jde o kázání, které je tak vědomě zaměřeno; ostatně stopy biblického jazyka můžeme hledat stejně u Jiráska jako u Olbrachta a jiných), ale zdá se mi, že je tento vliv přeceňován; je to doznívání názoru o barokním jazyku Vančurově.

Čtvrtá část studie, „Úloha jazykové charakteristiky v umělecké výstavbě postav“, netýká se ani tak stylistiky, jako spíše literární teorie. Mluví o Vančurových postavách a jejich vztahu ke skutečnosti, o způsobu Vančurova utváření postav a o jazykové charakteristice v celkové výstavbě postav. I zde užívá autor velmi často spíše povšechných a často opět subjektivně hodnotících výrazů než přesných termínů vědeckých (srov. např. na s. 172: „Jsou to hrdinové *plnokrevní* a *nezjednodušení, plní humoru* i *drsného sarkasmu,* ale vždycky *úchvatně lidští a opravdoví*“).

Celkem lze říci, že otázky, jimiž se studie Kožmínova zabývá, jsou velmi složité. Zdá se, že by studii bývalo prospělo, kdyby se byl autor omezil na rozbor jedné nebo dvou knih pro Vančuru charak-

[1] Zdůraznění kurzívou zde i dále je ode mne, Fr. H.

teristických, aby mohl podrobněji ukázat, čeho lze získat pro vědec poznání Vančurova jazyka a stylu studiem jazykových charakteristi Toto studium nemusí být neplodné a může přinést aspoň v něče nový pohled na způsob Vančurova stylistického vyjadřování, bu však třeba ještě dalších studií z jiných hledisek a s jiným metodol gickým přístupem, abychom si učinili přesnější obraz o Vančuro stylistickém umění. Závěr, který si čtenář po přečtení Kožmíno studie učiní, že totiž různé postavy jsou u Vančury jazykově růz charakterizovány, je zcela jiný, než ke kterému dospěl např. Kar Horálek ve studii „K problému takzvané autorské řeči v epické pr ze“ (Sborník slavistických prací filologické fakulty University Karl vy, Praha 1958). Horálek zde ukázal, že je právě pro Vančuru př značné stírání rozdílů nejen mezi jazykem autorského textu a ře zobrazovaných postav, ale i mezi řečí jednotlivých postav.

Až po „Rodinu Horvatovu“ jsou Vančurovy prózy po jazyko stránce přibližně v jedné rovině (i „Obrazy z dějin“); pronikavěj zlom nastává právě v „Rodině Horvatově“; a to souvisí s cesto po které chtěl Vančura jít dál a po které už jít nemohl.

Fr. Havlová

DROBNOSTI

Z NAŠICH ČASOPISŮ A NOVIN. Tentokrát věnujeme pozo nost časopisům, které patří oblasti trochu skryté před zraky široké v řejnosti, ale které přesto mají vliv na početné vrstvy čtenářů: čas pisům vojenským. Prohlédli jsme některá čísla časopisů „Vojenství „Týl a zásobování“, „Bojová příprava“ a „Vojenská technika“ začátku letošního roku. Oblast zájmů těchto časopisů je velmi širo ká: píší o otázkách techniky obecně a vojenské speciálně, o otázkác organizace v nejrůznějších oborech vojenských, o otázkách vojensk výchovy, taktiky, strategie, ale také historie aj. Některé články a sta jsou jen povšechně informativní, jiné však jsou podrobnými odbo nými studiemi o obecných i dílčích problémech. Avšak všechny tyt články, ať jsou jakéhokoli žánru a z kteréhokoli oboru, jsou většino psány jazykem a stylem stejným, nediferencovaným, neodstíněný podle účelu článku, popřípadě se zaměřením na vrstvu čtenářů. Zá kladním stylem je tu samozřejmě styl odborný, někdy téměř teore ticky odborný, jeho vyjadřovacích prostředků se však mechanick užívá vždy a všude, i v situacích, jež — zejména z hlediska čtenář — přímo vyžadují vyjádření jiné, odlehčenější, živější, populárněјš

To je společný nedostatek všech těchto časopisů. Ukážeme to n několika příkladech vybraných většinou z článků týkajících se vý chovy a výcviku vojáka. Protože jsou určeny „nejširším kádrům“

edpokládali bychom, že jejich jazyk a styl bude méně odborný, ostší, zaměřený na obecnější srozumitelnost; ovšem není tomu tak, proto jejich jistá těžkopádnost je tím nápadnější.

Pomineme tentokrát různé pravopisné nebo i tvaro-.ovné nedostatky a chyby, jako jsou třeba psaní *grafikón, sche-atu, kriteria, ideí* (místo správného *grafikon, schématu, kritéria, ejí*), nesprávné oddělování těsného rozvitého přívlastku za jmé-em čárkou, jako např. *zásady, vytyčené VI. celoarmádní konferencí nálezců a zlepšovatelů*, chybné tvary jako *do třech náloží*, ba i ně-erá nesprávná pojmenování, jako *opravárenské středisko* (místo *ravářské*), *masově politická práce* (místo *masová politická práce*) od. Neměly by se jistě v našich časopisech vyskytovat a je třeba to nedostatky radikálně odstraňovat. Nám však jde dnes především otázky stylu, o to, jak působí styl těchto časopisů na čtenáře.

Prvním z charakteristických rysů stylu uvedených časopisů je obyčejně hojné užívání tzv. rozložených vazeb slo-esných se slovesy *provádět, provést*. Jak sami vojáci s úsměvem kají, „na vojně se všechno jenom provádí". Proto tu vedle *prová-ní výcviku* a *provádění kontroly* najdeme také *provádění černých d* (tj. načerno). Bylo by možno uvažovat o tom, jak na toto téměř echanické užívání slovesa *provádět* ve spojení se jménem působí o vojákovo „Provedu", jímž odpovídá na rozkazy. To ovšem není mluva, nýbrž jen vysvětlení tohoto nezvyklého jevu. Názorně jej kládají tyto věty:

(1) „Rovněž není *prováděno sladění* jejich činnosti při manévru hybem a palbou."

(2) „*Organizace součinnosti musí být prováděna* ... vždy podle nkrétní situace."

(3) „*Při provádění soudobého výcviku* hraje velikou úlohu doko-lá příprava vojsk pro činnost v noci."

(4) „Tělesná příprava se tak stane pomocníkem v *plnění úkolu ovádění výcviku v noci*."

(5) „Zkušenosti z přípravy vojsk ukazují, že *tato otázka není ně doceněna a prováděna*."

První dvě věty jsou příkladem nezvyklého a zbytečného rozložení ostých sloves *sladit, slaďovat* a *organizovat* ve výraz slovesně jmen- *provádět sladění, provádět organizaci*; jednak tu nejde o rozsáhlé ganizované akce, při nichž je možno pro odstínění užít rozložené zby (srov. *provádět sběr odpadových surovin, provádět stavbu pře-ady*), jednak tu má jazyk základní slovesa, která potřebný význam ně vyjadřují. — V dalších dvou větách (3,4) je užití podstatného éna *provádění* zcela zbytečné proto, že potřebný význam je plně sažen v dějovém podstatném jméně *výcvik*; stačí říci *při soudo-*

bém výcviku . . ., plnění úkolu výcviku v noci (tento výraz je nav příkladem těžkopádného jmenného vyjádření; viz níže). A koneč v poslední větě máme příklad nevhodného „provádění všeho", ted i otázky.

Obliba rozložených vazeb slovesných přímo souvisí s oblibou tz j m e n n é h o v y j a d ř o v á n í, v našich časopisech zpravidla n vhodně užitého. Z různých typů tohoto stylistického prostředku nejčastěji vyskytují vazby s předložkou *k* (řidčeji *pro, za účelem* místo věty se spojkou *aby*. Např.:

„*K dosažení stmelenosti, správné součinnosti jednotlivých zbra na bojišti i k upevňování bojového soudružství* bude třeba již p výcviku menších jednotek zařazovat příslušné posilové prostředky

„*K vycvičení všech příslušníků průzkumné jednotky pro funk radisty* jsme využili části hodin ze zálohy velitele."

K témuž typu vyjadřování patří věty jako

„Zůstávají jen teoretickými znalostmi, na něž se vzpomíná *je při upozornění kontrolujícího* (tj. jen když na ně kontrolující up zorní).

Druhým běžným typem jmenného vyjadřování jsou ř e t ě z y z v i s l ý c h g e n i t i v ů (viz už též výše *v plnění úkolu provádě výcviku*), např.:

„*Plnění úkolu průzkumu zamořeného úseku terénu* nebo poto *výbuchu atomového náboje; nutnost získání dalších odborností; lep možnost dosažení překvapení.*"

„Strategickým cílem prvních úderů má být hospodářská a voje ská moc nepřátelského státu *s cílem snížení obranyschopnosti a zn možnění, popřípadě oslabení síly jeho odvetných úderů.*"

„Zbytky rozlitého oleje dávají *předpoklad možnosti vzniku požá* v automobilním parku."

Tyto řetězy jsou zvláště neúnosné, jde-li o závislost dvou geniti podstatného jména slovesného, kde pád není koncovkami odlišen (ja *možnost dosažení překvapení* ap.).

A přece často stačí změnit podstatné jméno slovesné v infiniti jenž bude mít předmět ve 4. pádě, a celé vyjádření se stane přehle nějším, méně těžkopádným a jeho obtížná srozumitelnost nebo něk až nesrozumitelnost zmizí: *plnění úkolu prozkoumat zamořený teré nutnost získat další odbornosti, lepší možnost dosáhnout překvape* (zde je možno též vynechat slovo *dosažení*); . . . *s cílem snížit obran schopnost a znemožnit, popřípadě oslabit sílu jeho odvetných úder* — Jindy je ovšem nutno větu stylizovat jinak, např. *zbytky rozli ho oleje mohou zavinit požár . . ., mohou být příčinou požáru* . apod.

Často najdeme oba typy tohoto jmenného vyjadřování v téže větě; např. *„Pro zajištění stálé bojeschopnosti jednotky chemické ochrany* však nestačí jen *dosažení zastupitelnosti uvnitř jednotlivých družstev a čet,* ale je nutné...“ (spr. *Abychom zajistili stálou bojeschopnost... jednotky...,* nestačí jen *dosáhnout zastupitelnosti...*) — *„Pro zajištění této odbornosti* se ukázalo výhodným *odeslání jednoho příslušníka jednotky* do kursu kuchařů...“

Řidčeji čteme i věty, v nichž přídavné jméno zastupuje větu; např. „Jeden vzorný vojenský útvar uspořádal... v Praze výstavku, která přinesla řadu *dokumentů potvrzujících správně nastoupenou cestu našich útvarů“* (vhodněji: ... *dokumentů potvrzujících, že cesta, kterou nastoupily naše útvary, je správná*).

Dalším stylistickým nedostatkem jmenovaných časopisů je opravdu nadměrné užívání opisného trpného rodu tam, kde je na místě vyjádření jiné. Je sice možno opět nalézt jisté vysvětlení jeho obliby v tendenci dát každému vyjádření obecnou platnost. Takto je možno vysvětlit a omluvit vznik a setrvačnost téměř pevných frazeologických jednotek jako *musí být připraveno palebné postavení, musí být organizována ochrana, musí být navázána součinnost, přípravě musí být věnována větší péče, pozornost, protiztečmusí být prováděna* atd. K těmto spojením můžeme přiřadit i vyjádření jako *při každé akci bylo pamatováno na to, aby..., toto ustanovení bylo chápáno jako určité uvolnění.* Ale pozastavíme se už nad větami jako: *Zásady... bývají memorovány nazpaměť* nebo *Terén, ve kterém byla cvičení prováděna, byl hornatý* apod.; v takovýchto případech užijeme spíše zvratné podoby slovesné: *Zásady... se (zpravidla) memorují nazpaměť. Terén, ve kterém se cvičení prováděla, byl...* Ve větách jako *Tyto otázky byly řešeny příslušnými náčelníky hned na místě. Jízdní rozkazy nejsou veliteli podpisovány* užijeme vhodněji rodu činného: *Tyto otázky řešili příslušní náčelníci hned na místě. Jízdní rozkazy velitelé nepodpisují.*

Na důkaz, že v uvedených vojenských časopisech jde o nesprávnou a nezdravou zálibu ve vyjadřování trpným rodem, uvedeme ještě další dva příklady:

(1) Úroveň bojové připravenosti bude do značné míry závislá od toho, jak bude přistoupeno k organizování a provádění polního výcviku.

Zde je utvořeno pasívum dokonce od slovesa bezpředmětového (*přistoupiti*), ačkoli u takovýchto sloves se tvary trpného rodu ve spisovném jazyce zpravidla netvoří. — Mimoto upozorňujeme na nesprávnou vazbu *závislý od něčeho* místo správného *závislý na něčem.*

(2) (Začátky odstavců referátu o kulturní a osvětové práci; v závorkách jsou ještě další pasíva, z textu):

Při organizaci kulturně osvětové (!) práce byly sledovány tyto cíle: ... — Splněním těchto úkolů bylo sledováno, aby ... — Z iniciativy velitele ... b ihned po zahájení kursu sestaven soubor, který ... (kromě toho byl nacviče program k Festivalu mládeže a studentstva ve Vídni). — Kromě toho byla org nizována řada dalších hodnotných akcí ... — Dále byly uskutečněny dvě návšt vy divadla ... — Kromě toho bylo volného času využíváno k četbě knih . (bylo dosaženo toho, že ...). — V řízení svazácké práce bylo veškeré úsilí za měřeno na to, aby ... (... bylo dosaženo plodných výsledků, byl podchycen z jem frekventantů ...). — Při každé akci bylo pamatováno na to, aby ... — (U mnohých bylo dosaženo i kladných výsledků ...) — Na závěr kursu by provedeno slavnostní zakončení ... (Při této příležitosti bylo provedeno zhodn cení dosažených výsledků a ty byly frekventantům vyhlášeny. Dále byl přečte rozkaz velitele svazku; osm ... frekventantů bylo povýšeno ... Kromě toho b ly ... velitelem uděleny odměny ...) — Aby ... jejich přijetí u útvaru by důstojné, bylo nařízeno společně je přijmout ... (Dále bylo učiněno opatřen k tomu, aby předání funkcí bylo spojeno s inventurami a provedeno komisi nálně ...) — (Půjde nyní o to, aby staršinové byli stále doškolováni, řádně v deni a poskytována jim trvalá a stálá pozornost a pomoc.)

Tolik pasívních tvarů v jednostránkovém referátu, v němž by mě autor naopak uvítat každou možnost vyjádřit se dynamičtěji, živěj je přece jen mnoho.

Nakonec bychom našim autorům-vojákům řekli asi toto: Váš slo je někdy jednotvárný a těžkopádný, a to jen proto, že jste si oblíbil několik způsobů a prostředků vyjadřování typicky odborného a kniž ního a těch užíváte stereotypně. Bylo by třeba, abyste svůj sloh víc diferencovali jak podle předmětu, o němž píšete, tak podle funkce kterou váš projev má, a konečně i se zřetelem k čtenářům, ke kterým se obracíte. Náš jazyk je bohatý a skýtá k tomu dostatek vyjadřova cích prostředků. Nebylo by správné podceňovat vhodné jazykové for my, často právě shodné s mluvenou řečí, jsou-li v souladu s vyjadřo vaným obsahem.

Fr. Váhala

MORÁLNĚ POLITICKÝ, ČI MORÁLNÍ A POLITICKÝ? Slo žené přídavné jméno *morálně politický* přišlo k nám před jistou do bou jako překlad ruského *moral'no-političeskij* (viz Velký rusko-čes ký slovník II, s. 261) a rozšířilo se rychle v celém veřejném životě Téměř termínem se stalo v oblasti vojenské, a to ve spojeních *mo rálně politické kvality* (nebo též *vlastnosti*) *vojáka, morálně politic ká jednota ve vojscích* apod. Mnozí příslušníci naší branné moc i veřejní pracovníci, kteří mají uvědomělý vztah k jazyku, zamýšlel se nad tímto přídavným jménem a mnohokrát se dotazovali jak v po radně Ústavu pro jazyk český, tak na veřejných jazykovědných před-

náškách, zda by snad nebylo správnější užívat podoby obrácené: *politickomorální.* Správně totiž se snažili pochopit význam nového přídavného jména podle významu obdobných běžných už přídavných jmen *zahraničně politický, zahraničně obchodní, lidově demokratický, pracovně morální, literárně kritický* apod. Ve všech těchto složených přídavných jménech je totiž poměr jednotlivých složek určovací, tj. první část blíže významově určuje část druhou, jež je vlastním nositelem významu celého spojení; např. jde třeba o politické záležitosti týkající se zahraničí, tedy zahraničně politické (na rozdíl od vnitropolitických). Taková přídavná jména (a je jich velmi mnoho) jsou vesměs tvořena k souslovím: *zahraniční politika, zahraniční obchod, lidová demokracie* atd. Na pozadí těchto přídavných jmen by tedy bylo možno chápat přídavné jméno *morálně politický* jako odvozené od sousloví *morální politika.* Takový význam se však dobře nehodil do spojení *morálně politické kvality (vojáka),* nelze tu myslit na tvoření od sousloví *morální politika.* Proto se vyšlo od užívaného a významově vhodnějšího sousloví *politická morálka* a k němu se přitvářelo *politickomorální,* tedy s obráceným pořadím obou složek. Voják i vojsko, jedinec i kolektiv, má politickou morálku. Mnozí političtí činitelé začali tohoto přídavného jména užívat, ale činitelé vojenští je odmítali, protože je termín *morálně politický* už v armádě ustálen, a že by proto nebylo vhodné jej měnit. K námitkám proti jeho významu nepřihlíželi nebo je odmítali.

Jasno do této otázky vnesla formulace nové ústavy. V třetí části její preambule čteme: „Rozvíjejíce socialistickou státnost, budeme ... upevňovat *politickou a morální jednotu* naší společnosti, ...“, zatímco v návrhu ústavy na tomto místě stálo: „... upevňovat *politickomorální jednotu* našeho lidu.“ Mají tedy výrazy *morálně politická jednota, politickomorální jednota* a *politická a morální jednota* týž význam. V prvním případě jde o mechanické přejetí z ruštiny; druhý název (*politickomorální*) vyplynul ze snahy vyjádřit potřebný pojem systémovými prostředky českého jazyka. Ovšem srovnáním s definitivním jeho zněním v nové ústavě poznáváme, že složené příd. jméno *politickomorální* v daném sousloví je třeba chápat jako složeninu slučovací (typu *červenobílý,* tj. červený a bílý), a nikoli určovací, jak jsme o tom mluvili výše. Tato skutečnost, že složeninu *politickomorální* je možno chápat dvojím způsobem, buď ve významu ‚politicky morální‘ (tak by to chápala převážná většina lidí, neboť složeniny určovací jsou neobyčejně početné), nebo ve významu ‚politický a morální‘ (jako složenu slučovací; těch je však v češtině poměrně málo), vedla autory naší nové ústavy k tomu, že nový pojem pojmenovali jasně dvěma přídavnými jmény spojenými spojkou *a.*

Fr. Váhala

HOSTESKA. Když se před časem objevila v novinách zpráva, ž půlmilióntý návštěvník jubilejní výstavy Československo 1960 by slavnostně uvítán a že mu dvě *hostesky* odevzdaly kytici, musela ja zyková poradna Ústavu pro jazyk český telefonicky i písemně něko lika tazatelům význam tohoto neobvyklého slova vysvětlovat. Dotaz svědčily o tom, že pozornosti čtenářů denního tisku málokterá no vinka unikne, ale také zároveň o tom, že tato poslední, *hosteska* není tvořena právě zdařile. Pro všechny tazatele to bylo totiž slov zcela nesrozumitelné. Mohli si je jen spojovat s domácími slovy *host, hostiti, hostina,* ale podivné zakončení na *-eska* jim přece jen dělal potíže. S uvedenými slovy sice slovo *hosteska* opravdu souvisí, al jen velmi vzdáleně, svou pradávnou historií. Základem slova *hostesk* je anglické podstatné jméno *hostess,* tj. hostitelka. Toto anglické slo vo *hostess* můžeme skutečně odvodit ze stejného základu v indo evropském prajazyce, z něhož pocházejí i české *host,* německé *Gast* latinské *hostis* (s významem ‚cizinec', pak ‚nepřítel'), francouzsk *hôtesse,* tj. hostitelka. Jak se však dostalo anglické slovo *hostess* zčeštěné v *hostesku,* do češtiny?

Nové slovo se poprvé objevilo, a to jistě vlivem mezinárodního pro středí, v pracovní mluvě našich zaměstnanců v československém pa vilónu na Světové výstavě v Bruselu. Lákalo jistě novináře svou no vostí a mezinárodní příchutí, a proto ho příležitostně užili také v zprávách o jubilejní výstavě Československo 1960 (v Praze) jak prostředku, který měl i jazykově charakterizovat ovzduší této výstavy Slovem *hosteska* označili novináři totiž ženu ve stejnokroji, která př vstupu do výstavního pavilónu vítá význačné hosty, především ci zince, a podává jim první stručné informace, popřípadě je výstavním pavilónem i doprovází.

Svou podobou se slovo *hosteska* napohled zcela vhodně zařadil mezi jména ženských povolání. Tato zdánlivá ústrojnost se nám vša úplně rozplyne, jakmile si uvědomíme, že příponou *-ka* tvoříme žen ská jména povolání od mužských základů, např. *virtuos - virtuoska fotograf - fotografka* apod. U *hostesky* však mužský základ, z něho bychom při tvoření vycházeli, neexistuje. Někdo by mohl namítnout že máme v češtině už ze starší doby přejatá slova s příponou *-ka* jako *komteska, metreska,* k nimž mužský základ v češtině rovněž ni kdy neexistoval. Tuto námitku však lze lehce vyvrátit. Podoby *kom teska, metreska* chápeme totiž v současném jazyce jako zdrobněliny slov *komtesa, metresa.* Kdybychom už byli nuceni slovo *hostes* přece jenom zčeštit, stalo by se tak pravděpodobně rovněž příponou *-a,* tedy *hostesa,* podle *komtesa, metresa.* (Ale zase připomínáme, ž podobný výraz, užívaný kdysi při oficiálních příležitostech, toti „lady patroness", zůstával v češtině nesklonným slovem citátovým.

Podobu *hosteska* musíme tedy odmítnout jako tvořenou neústrojně.

Zbývá ještě uvážit, zda toto nové a pro většinu nezasvěcenců zcela nesrozumitelné slovo v našem domácím prostředí vůbec potřebujeme. Domníváme se, že pro popsaný druh činnosti není potřebí přejímat výraz anglický, že bychom zcela dobře vystačili s označením českým. Místo málo zřetelného označení *hosteska* můžeme zcela dobře říkat *průvodkyně*, popřípadě přesněji *průvodkyně po výstavním pavilónu*. Jako jiná vhodná náhrada se nabízí označení *informátorka*. Jde sice rovněž o slovo přejaté, ale základní sloveso, *informovat*, a podstatné jméno *informace* jsou dnes už slovy tak běžnými, že je nám na první pohled jasný i význam slova *informátorka*, tj. žena, která informuje, podává informace. Podle toho, který druh činnosti převažuje u žen zaměstnaných ve výstavním pavilónu, mohou se tedy nazývat buď *průvodkyně*, nebo *informátorky*, ale nikoli *hostesky*.

Vl. Kondřová

MANIFESTOVAT NĚCO — PRO NĚCO — ZA NĚCO. Vazby sloves (a podstatných jmen dějových) jsou často předmětem pochyb, ať jde o slovesa původu domácího, nebo cizího. Při uvažování o správnosti vazby je třeba mít především na paměti, že různá vazba často svědčí o různých významech nebo odstínech významu; u sloves cizího původu je kromě toho třeba si uvědomit, že se přizpůsobují soustavě českého jazyka nejen po stránce tvaroslovné, ale i po stránce vazebné — přijímají často vazbu obvyklou u významově blízkých sloves domácích. Leckdy je ovšem nebezpečí, že nové vazebné spojení vznikne z nepřesné znalosti jejich významu, anebo že slovo právě jako nové, původem cizí, kolísá při svém zařadění do stavby jazyka.

Sloveso *manifestovat* (z lat. *manifestare*) se v češtině objevovalo dříve (a dosud se ho tak užívá) častěji ve spojení se 4. pádem: *manifestujeme* (skutky, slovy ap.) *svou jednotu, svou lásku k vlasti, svůj souhlas, zjevně manifestujeme svou nelibost* ap., tj. projevujeme — zpravidla slavnostně, okázale, veřejně — svou jednotu atd. Jde tu obvykle o projev smýšlení, přesvědčení, cítění (zvláště kolektivního). Při vyjádření jménem mluvíme o *manifestování*, nebo častěji o *manifestaci něčeho* (vazba se 4. pádem se u podstatného jména slovesného nebo dějového mění v pravidelnou vazbu s 2. pádem): *slavnost se stala manifestací bratrství Čechů a Slováků*, tj. bratrství Čechů a Slováků se na ní slavnostně, veřejně projevilo.

Dnes se ovšem se slovy *manifestace, manifestovat* setkáváme častěji ve významu jiném, od původního významu osamostatnělém. *Manifestace* je ‚slavnostní veřejný projev (zpravidla schůze nebo průvod), jímž velké množství účastníků kolektivně a důrazně projevuje svůj názor na nějakou otázku a tím chce přispět k jejímu řešení,

nebo vyslovuje nějaký požadavek (zpravidla politického rázu) a tím chce podepřít jeho uplatnění, dosažení': jsou *manifestace májové, mírové, protestní, protifašistické* ap. Obdobný význam má pak sloveso *manifestovat*, tj. ,účastnit se takové manifestace': *statisíce dělníků manifestovalo, davy manifestují v ulicích města*. Z významu obou slov vyplývá, že každá manifestace má nějaký cíl, že se manifestuje proto, aby se něčeho dosáhlo. Chceme-li tento cíl, toto zaměření vyjádřit, musíme užít vazby, která je ve shodě s jejich významem. Zprvu se u slovesa *manifestovat* objevovala vazba s předložkou *pro* (popř. *proti*), která přirozeně navazuje na významový znak hlasování, projevu ap. pro něco (popř. proti něčemu), tj. ve prospěch (popř. v neprospěch) něčeho: *dělnictvo manifestovalo pro všeobecné volební právo, proti nezaměstnanosti, manifestujeme pro mír, proti válce, manifestujeme pro výzvu Světové rady míru* ap.

V posledních letech se však u slovesa *manifestovat* objevuje stále častěji vazba s předložkou *za* (běžná u výrazů jako *bít se, bojovat, boj*: *bít se za vlast, bojovat za svobodu, boj za mír*), doložená ostatně podle výpisků z archívu Ústavu pro jazyk český již z Holečkových Našich. Navazuje nenásilně na významový znak ,bojovného úsilování o dosažení nějakého cíle' a zdůrazňuje jej: *dělníci manifestovali za splnění svých požadavků, manifestujeme za mír.*

Lze tedy celkem říci, že sloveso *manifestovat* má dva základní významy. V prvém významu je to sloveso přechodné — pojí se se 4. pádem —, v druhém významu můžeme volit mezi předložkami *pro* a *za* podle toho, kterou složku jeho významu chceme zdůraznit, jde-li více o projev (*pro, proti*), nebo o bojovné úsilí (*za*).

Karla Kozlová

POTŘEBUJI TO JAKO SŮL, NEBO *JAKO SOLI*? Někteří z našich čtenářů si nejsou jisti, jak má správně znít rčení uvedené v nadpise. Má být podstatné jméno po příslovci *jako* v druhém pádě nebo v pádě čtvrtém?

V tomto případě nejde pouze o dotaz na ustálenou podobu rčení ani o nejistotu, nejde-li o nějakou závislost určitého pádu na srovnávacím příslovci *jako*. Příčinou kolísání tu je sloveso *potřebovat*, protože u něho je i ve spisovném jazyce možná a správná obojí vazba, tj. s 2. stejně jako se 4. pádem. Přesvědčíme se o tom snadno nahlédnutím do akademického Příručního slovníku. Připojený údaj o vazbě (*koho, čeho*; *koho, co*) dokládá totiž přesvědčivě vazbu příkladů, z nichž vybíráme spojení s týmž podstatným jménem: *Páni potřebovali peněz* (z Třebízského), a *Potřebuješ-li peníze, já ti půjčím* (ze Šmilovského).

Při užití 2. pádu nabývá vyjádření rázu knižnějšího, ba i poněkud zastaralého, vyskytuje se řidčeji než vazba se 4. pádem, a toto slovové zabarvení má pak i celé rčení; v mluvené řeči jistě řekneme jen *Už to nepotřebuješ? Ještě potřebuješ to kladivo?*

Na tom, kterého pádu užijeme po slovese *potřebovat*, závisí i pád podstatného jména, ke kterému se příslovcem *jako* něco přirovnává. Nejen v tomto rčení, ale i v jiných případech shoduje se totiž pád jména, ke kterému se přirovnává, s pádem jména, které se přirovnává; dobře to vidíme na těchto příkladech: *jistě by se každému vedlo jako jemu, bál se ho jako ohně, vážil si vás jako matky*. Je tomu tak proto, že i v části po příslovci *jako* závisí jméno, ke kterému se přirovnává, na témž slovese, že však toto sloveso před ním již neopakujeme; jde tu tedy o tzv. elipsu, výpustku.

Při plném, neeliptickém vyjádření bychom tedy řekli *potřebuje peněz, jako potřebuje soli; jistě by se každému vedlo tak, jako se vedlo jemu; bál se ho, jako se bojíme ohně; vážil si vás, jako si vážil matky*. Je proto nutno říci a napsat *jako soli* v tom případě, užijeme-li před *jako* po slovese potřebovat 2. pádu, např. *potřebuji těch peněz jako soli*. Spojíme-li však sloveso *potřebovat* se 4. pádem, musí být ve 4. pádě i podstatné jméno *sůl* po *jako*, např. *já ty peníze potřebuji jako sůl*.

Nepokládáme však za správné křížení obou vazeb v témž případě, tj. užije-li se v druhé části rčení po *jako* jiného pádu než v části první, tedy podobu *potřebuji to jako soli*, jejímž východiskem mohou být případy tvarové shody mezi 2. a 4. pádem u podstatných jmen mužského rodu životného v jednotném čísle (*pána, muže*) a u osobních zájmen (*nás, vás, ho, tě, mě*). V takovém případě jako *potřeboval by otce (ho) jako sůl* lze říci — ovšem s odstínem mírné zastaralosti nebo knižnosti — též *jako soli*, není to však možné tam, kde je podoba 2. a 4. pádu jasně rozlišena. *Miloš Helcl*

BEZINKÁŘ A JINÉ PŘEZDÍVKY Z PŘEŠTICKA. Na Přešticku se lidé rádi posmívají. Posměšná přezdívka je obyčejně odvozena ze jména oblíbeného jídla nebo pěstované plodiny, někdy si však lidový humor vymyslí i jídlo i plodinu. Tak obyvatelé Roupova bývají nazýváni *bezinkáři*, protože se tam pod hradem rozrostly bezové keře a z černých plodů bezu se v Roupově dělávala povidla; bílé květy bezu se obalovaly (ve vejcích a ve strouhance) a smažily podobně jako květák. I květy akátu se tak upravovaly. Ale nejenom Roupovským, i obyvatelům Nezdic u Přeštic se přezdívalo *bezinkáři*. S *bezinkáři* souvisí i dosti rozšířená nadávka *ty bezinko*. Na Přešticku mají lidový název *kobylí bzinky*. Jungmann zaznamenal příbuzné označení *psí bzdinky, Hundskirsche*.

Obyvatelé Ratkovic musí zase snášet přezdívku *trnkaři*, kdežt obyvatelům Zelené se říká *šťavaři*. Tito pěstitelé zelí si prý nejvíc pochutnávají na kyselé šťávě ze zelí. V Plevňově jedí *mrndu* (,sy rovátka s bandurem'), proto jsou *mrndaři*. Sousedům ze vsi Háj říkávali v okolí *kapři*; tím se posmívali malé louži ve vsi, jako b tam byli chováni kapři.

Josef Polák

OKÉNKO Z NAŠÍ PORADNY

V Republice Kubě — v Republice Kongo. „Začátkem tohot roku byly *na poloostrově Zapala* na Kubě zahájeny práce na od vodnění bažin." — „Odsuzujeme snahu USA omezit kubánskou re voluci jen *na ostrov Kubu*."

Pozorný čtenář těchto vět, které se objevily na téže stránce jedno ho deníku, si všiml dvou spojení: *na poloostrově Zapala* a *na ostro Kubu*. Upoutala ho proto, že v obou případech jde o stejný ty vyjádření, avšak v každém případě je užito jiného způsobu. Jd o spojení obecného jména označujícího zeměpisný útvar (poloostrov ostrov) s jedinečným pojmenováním tohoto útvaru, tj. vlastním jménem zeměpisným; poprvé je však po výraze *na poloostrově* užit vlastního jména v 1. pádě, tzv. nominativu jmenovacího, podruh je vlastní jméno *Kuba* v témž pádě jako příslušné jméno obecn má tedy platnost shodného přívlastku. Náš čtenář se domnívá, ž není důvodu k užití různých mluvnických prostředků pro totéž spo jení, a to tím spíše, že vlastní jméno *Zapala* můžeme skloňovat pra videlně podle vzoru „žena", stejně jako skloňujeme jméno *Kuba* Za běžnější považuje náš čtenář způsob druhý, kdy se skloňují ob slova, jméno obecné i vlastní.

Tento druhý způsob je opravdu v češtině běžný a užíváme h v četných spojeních, např. *na řece Vltavě, Nilu, Volze, na hoř Řípu, v městě Kutné Hoře, na rybníce Hejtmanu* atd. (především tedy u vlastních jmen českých nebo počeštěných). Všimněme si vša kdy se objevuje vyjádření také s vlastním jménem v nominativ jmenovacím a co je toho příčinou.

S obojím způsobem vyjádření ve spojeních tohoto typu setkávám se především u zeměpisných jmen cizích. Nejnázornějším příkladem toho byly názvy *Republika Kuba* a *Republika Kongo*, které jsm před časem mohli číst denně v novinách. Zatímco v názvu *Republik Kuba* se vlastní jméno vždy skloňovalo stejně jako obecné jméno *re publika* (např. *události v Republice Kubě, africké národy podpo rují Republiku Kubu* atd.), v názvu *Republika Kongo* se vlastn

jméno neskloňovalo. Četli jsme např. jen: *navázání styků s Republikou Kongo, pomoc Sovětského svazu Republice Kongo, odchod belgických vojsk z Republiky Kongo* atd. Stejně tak čteme v tisku *o návratu rekreantů z poloostrova Krymu* nebo *o akcích na ostrově Tchai-wanu* (tedy shodný přívlastek), jako *o cestě na ostrov Martinique* nebo *o výzkumech na poloostrově Kola* (tedy s nominativem jmenovacím). Je to právě oblast názvů zeměpisných, kde se více než ve spojeních jiného významového okruhu objevuje stále větší kolísání mezi užitím shodného přívlastku a nominativu jmenovacího a kde se užívá obou prostředků vedle sebe.

Bylo by potřebí prostudovat bohatý materiál, aby bylo možno stanovit dnešní stav užívání obou mluvnických prostředků a postihnout všechny příčiny, které podporují tendenci užívat stále častěji nominativu jmenovacího. Obecně je možno říci, že záleží na mnoha různých činitelích, které mají vliv na užití jednoho nebo druhého prostředku. Tak např. záleží na druhu a povaze obecného jména, ke kterému vlastní zeměpisný název náleží (jiný je stav po jménu *řeka, ostrov, jezero, mys, hora, pohoří* ap., a jiný opět po jménech *město, lázně, přístav, království, republika*), záleží dále na tom, je-li jméno obecné součástí názvu vlastního, nebo nikoli (např. *ostrov Kuba* a *Republika Kuba*), jakého rázu je vlastní jméno, zda české, počeštěné, nebo zachovává-li úplně cizí podobu, lze-li je snadno skloňovat nebo nikoli, atd. atd. Celkově se však ukazuje, že nominativ jmenovací je na postupu, že proniká tam, kde dříve vůbec nebýval. Jaké jsou pro to důvody?

Nominativ jmenovací je běžný vyjadřovací prostředek po obecných jménech jako *kniha, časopis, báseň, spolek, titul, hotel, závod, národní podnik* atd. (např. *v knize Babička, v časopise Květy, do hotelu Central* atd.). Po obecných jménech označujících pojem zeměpisný potřebujeme rovněž užít vlastního názvu a tu se obdobně nominativ jmenovací přímo nabízí. Vedle toho je jeho užívání podporováno také tím, že četná zeměpisná jména cizí jsou nesklonná a jejich podoba zůstává ve všech pádech nezměněna, např. *na řece Zambezi, Mississippi, na ostrově Haiti, Honšú, v jezeře Kivu.* Užijeme-li podoby nominativní — tedy podoby citátové — i u jmen, která můžeme skloňovat, je tím značně usnadněna identifikace cizího jména. A tento důvod je tak silný, že má vliv na užití nominativu jmenovacího i u názvů počeštěných a takových, které sice počeštěny nejsou, které bychom však podle zakončení mohli snadno zařadit mezi slova domácí a skloňovat je podle příslušných vzorů (např. *Republika Kongo*; stojí-li vlastní jméno *Kongo* samostatně, skloňujeme je zcela pravidelně: *do Konga, v Kongu* atd.).

V případech, které jsme právě probrali, máme názorný příklad

toho, jak se vyvíjí v jazyce dvojí způsob vyjádření určitého spojení, jak vedle staršího způsobu proniká novější.[1] Volba jednoho nebo druhého prostředku závisí na tom, jaké povahy jsou jednotlivé prvky, z kterých se celé spojení skládá. Oba způsoby vyjádření, tj. se shodným přívlastkem i s nominativem jmenovacím, se pak v jednotlivých případech vyskytují vedle sebe, vzájemně na sebe působí, a to vede ke kolísání i v některých z těch případů, kde byl dosavadní úzus jednotný. Žádný z obou způsobů vyjádření však nemůžeme považovat za nesprávný.

Zd. Hrušková

[1] Srov. Fr. Daneš, *Nominativ jmenovací*, Naše řeč 33, 1949, s. 54n.; *Jazykový koutek Čs. rozhlasu. První výběr*, 1949, s. 211n.; *Jazykový koutek*, Literární noviny z 6. 8. 1960.

Naše řeč, roč. XLIII, 1960, č. 9—10. Vyšlo v listopadu 1960. Řídí univ. prof. dr Alois Jedlička s redakční radou. Vydává Ústav pro jazyk český ČSAV (Praha 1, Letenská 4) v Nakladatelství Čs. akademie věd (Praha 2, Vodičkova 40). — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 03, Praha 2, Jungmannova 15. — Administrace Poštovní novinový úřad Praha 3, Jindřišská 14. Rozšiřuje Poštovní novinová služba. Objednávky (i reklamace) přijímá každý poštovní úřad nebo doručovatel. — Vychází pětkrát ročně, předplatné na pět dvojčísel 15,— Kčs, Rbl 8,—, US $ 2,—, £ Stg —,14,—.
Cena Kčs 3,—.
A-21*01472

Rejstřík k XLIII. ročníku Naší řeči

Hesla věcná jsou tištěna antikvou (stojatě), jednotlivá slova a jevy, o nichž se pojednává po stránce pravopisné, mluvnické, významové nebo slohové, *kurzívou* (ležatě). Hvězdičkou * jsou označeny stránky, kde je daný jev vyložen obšírněji.

ZKRATKY

dř.	=	dříve
expr.	=	expresívní
fam.	=	familiární
jaz.	=	jazyk
jm.	=	jméno
lid.	=	lidově, lidový
m.	=	místo
n.	=	následující
nář.	=	nářečí, nářeční
ned.	=	nedokonavý
nespis.	=	nespisovně, nespisovný
nespr.	=	nesprávně
odb.	=	odborný název
p.	=	pád
pejor.	=	pejorativně
podst. jm.	=	podstatné jméno
prav.	=	pravopis
předl.	=	předložka
předp.	=	předpona
příd. jm.	=	přídavné jméno
příjm.	=	příjmení
příp.	=	přípona
přísl.	=	příslovce
pův.	=	původ
řidč.	=	řidčeji
skloň.	=	skloňování
slov.	=	slovensky
souhl.	=	souhláska
spis.	=	spisovně, spisovný
spoj.	=	spojka, spojovací výraz
spr.	=	správně, správnost
stol.	=	století
v.	=	viz
vulg.	=	vulgární
výsl.	=	výslovnost
význ.	=	význam
zájm.	=	zájmeno
zkr.	=	zkratka, zkratkový
zř.	=	zřídka

A

B

C

Č

D

R

Ř

S

W

Z

Ž

AUTOŘI POSUZOVANÝCH SPISŮ, ČLÁNKŮ, PŘEDNÁŠEK

KNIHY A ČASOPISY ZASLANÉ REDAKCI

Státní pedagogické nakladatelství

Sborník prací filosofické fakulty brněnské university IX, 1960, řada jazykovědná, A 8

Universita Karlova

Acta Universitatis Carolinae, Philologica 1, 1960, Orientalia Pragensia I

Orbis

Herold — Zbavitel — Zvelebil, Indie zblízka

Čísla běžných ročníků těchto časopisů: Slovo a slovesnost, Český jazyk a literatura, Československá rusistika, Zlatý máj, Literární noviny, Učitelské noviny.